

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№13
(19446)

2021 чылдың
февраль 24
среда

Хүннүн үнери — 07.37
Ажары — 18.13
Хүн дурту — 10.36

Садар өртээ хостуг 12+

Ада-чуртту камгалаары — кол хүлээлгевис

Тываның Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол февраль 23 – Ада-чурт камгалакчыларының хүнүн таварыштыр февраль 20-де Национал театрга чыылган чонга изиг байырны чедирип, ажил-агыйынга кызымаккай, төрзэн республиказының хөгжүлдесинге үлүг-хуузун кирип чоруур чаңгыс чер-чурттугларынга шаңналдарны тывыскан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИНИ-БИЛЕ

Иван Сергеевич Еперин – 14-кү ВВС болгаш ПВО шерииниң 32-ги тускай чүүк дажыыр холушак авиация полугунуң эскадрильиниң командириниң оралакчызы;

Айдыс Александрович Иргит – федералдыг айыыл чок килдизиниң хайгаарал бөлүүнүң 1-ги категорияның биче инспектору, иштики албанның улуг прапорщиги;

Буян Васильевич Самбыла – Кызыгаар эргелелиниң бөлүүнүң улуг инструктору, улуг прапорщиги;

Эрес Орлан-оолович Седен – Төп шериг округунуң 41-ги ниити шеригниң 55 дугаар тускай даг-адыгжы бригада ротазының чүүк дажыыр взводтуң командири, прапорщиги;

Алексей Геннадьевич Трифонов – ВВС болгаш ПВО 14-кү шерииниң холушак авиациялык полк звенозунуң командири.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ХҮНДҮЛӨЛ БИЖИИ-БИЛЕ

Евгений Николаевич Григорьев – Төп шериг округунуң 41-ги ниити шеригниң 55-ки даг-адыгжы бригаданың техниктиг

кезээниң начальниги – боо-чепсек бригаданың командириниң оралакчызы;

Аяс Эникпенович Ондар – Республиканың күрүнениң бүдүрүлгези «Тываның авиация шугуму» Авиакомпанияның АН-2 самолёттуң ужудукчузу;

Шолбан Бичелович Ховалыг – Тыва Республиканың күрүнениң бюджет албан чери «Аварийлиг катап тургусту-нуушкун албанының» дилеп тывар амы-тын камгалаар килдистиң камгалакчызын шаңнаан.

Бистиң корр.

ШАГДА ТУДУГНУ ХЕРЕКТЭЭН УЛУС ТУДУП ТУРГАН

3-кү арында

КУУЛАР ШОЙГУНУ КАМГАЛААН

5-ки арында

САЛЫМ-ЧАЯАНЫҢ ШҮЛҮКЧҮ

6-гы арында

ЭРНИҢ ЭРЕЗИ

8-ки арында

ЭКСПЕРТТЕР: ТЫВАНЫҢ ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ РЕСПУБЛИКА ХӨГЖҮЛДЕЗИНИҢ ТУСКАЙ ПРОГРАММА БОТТАНЫШКЫНЫНЫҢ БОТТУГ ТҮҢНЭЛДЕРИН КӨРГҮСКЕН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол регион хөгжүлденин тускай программасы-биле бир-ги объектини тутканын дыңнаткан. Завод демир-бетон кылыгларын бүдүрер. Эксперттер ону улуг уjur-уткалыг болуушкун деп санаан. Регион эрге-чагыргазының республиканың стратегтиг хөгжүлденинче улуг сагыш салышкынының боттуг үрө-түннелин чаа бүдүрүлгө бадыткап турар. Чаа завод тудуг тууйбузун, фундамент блоктарын, орук болгаш өске-даа ажил-чорудулгага ажылгаар бетон кылыгларын бүдүрүп эгелзэн. «900 тудуг объектилеринге херек шупту плиталарын бүдүрүп үндүрген. Тудуг материалдарының боттуг бүдүрүлгези тудуг өрттөн чиигедиптер болганындан, ук бүдүрүлгө коммерциялыг чуртталга оран-савазын тударына сонуургалдыг. Чуртталга тудуун дүргедип, ийги рынокта оран-сава өрттөн эвээжедир уjurлуг» – деп, Ш. Кара-оол чугаалаан.

90 чылдарда хуужудулга биле экономиктиг буураашкынның түннелинде, тудуг адырының шупту тыва бүдүрүлгелери хоозурап, республика бодунуң тудуг материалдары чок артканын сагындыраал. Экономика эртемнеринин доктору, Россияның улус ажил-агый база күрүнө албаны академияның регионнар политиказының талазы-биле төптүн директору Владимир Климанов тус черниң чурттакчылары хөгжүлденин тускай программаны боттандырганының көскү түннелдерин берип эгелзэнин демдеглээн: «Социал-экономиктиг хөгжүлденин тускай программасы комплекстиг болур уjurлуг. Чаа бүдүрүлгелер, ажилчын олуттар тургустунар. Ооң-биле кады, программада инфраструктура хөгжүлденин, социал төлөвилелдерни кириген. Тывага чурттакчы чонну ажилга хаара тудар, кижилерниң орулгаларын көвүдөдир, бюджетти долдурар немелде дөстөрни тывар чаа бүдүрүлгелер ажиттынар. Республикага ындыг төлөвилелдер уjur-дузалыг. Тодаргай регионнарның айтырыгларын шийтирлээринге тускай программаларны угландырганы көскү. Тус черлерниң онзагайын өөренип көргөн регион хөгжүлденин тускай программалары хүлээп алдынган».

Тываның Дээди Хуралының даргазы Каң-оол Давааны-биле алырга, республикага боттуң демир-

бетон бүдүрүлгезин ажилдатканы өске адырларны хөгжүлденин идиини бээр: «Чаа бүдүрүлгениң ачызында тудуг материалдарын кири сөөртпейн, боттуун ажылгаар аргалыг апаар. Республикаже транспорт аргыжылгазы кызы болганындан, кири сөөрткен тудуг материалдарының өрттөн аар турган. Тудуг индустриязын шапкынчыдарына ол бүдүрүлгени ажилдатканы чугула. Тудуг сектору Тываның экономиказына кол шимчедикчи апаар. Тудуг адыры өске адырларны хөгжүлденин, немелде бюджет орулгаларын алырынга, ажилчын олуттарны ажадырынга ажыктыг». Эксперттер ооң-биле чергелештир, Тываның Баштыңы хөгжүлденин тускай программаны боттандырыныче онза кичээнгейни салганын демдеглээн. «Ол ажил республика Баштыңының хыналдазында. Ындыг хыналда-хайгаарал чугула херек, чүге дизе регион чурттакчыларының амыдырал-байдалын бедидеринге, республиканың хөгжүлденин салдарлыг. Президентиниң айыткан сорулгалары ол» – деп, К. Даваа чугаалаан.

Политолог Андрей Копытов Тываның Баштыңының күженишкыннери регионну хөгжүдөр стратегтиг угланышкынны тургусканын демдеглээн: «Тускай хөгжүлдө программаны Тываның Баштыңы саналдап үндүрген. Экономиканың аңгы-аңгы адырларын хаара тудуптар ындыг үндөзүннер республикада бар. Тываже инвесторларны хаара тудар, чурттакчы чонну ажилга тургузар айтырыгларын шийтирлээринге ол идиглиг. Тыва дээн ышкаш регионнарга чаа бүдүрүлгелерни ажадыры социал-политиктиг турум байдалды хандыраар. Регион эрге-чагыргазының тургусканы республиканың келир үеде хөгжүлденинче угландырган өзүлденин чонгалары чурттакчы чонга херек».

Тываның социал-экономиктиг хөгжүлденин тускай программаны 2024 чылга чедир санаанын сагындыраал. Программада экономиктиг хөгжүлденин шапкын темпизин хандырган транспорт инфраструктуразын сайзырадыры, улутпүрнү деткири база биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр байдалдарны тургузары кирген. Программаны боттандырганының түннелинде бюджеттен дашкаар инвестициялар 200 млрд рубль чедир көвүдөп, 15 муң ажилчын олуттар тургустунар.

УЛУГ НАЗЫЛЫГЛАРНЫ БОЛГАШ ИНВАЛИДТЕРНИ ҮР ҮЕДЕ АЖААП КАРАКТААР ДУГАЙЫНДА ЧУРУМУНУ БАДЫЛААН

Тыва Республиканың Чазаа хамаатыларга социал деткимче көргүзөр күрүнө программаларын боттандыры-биле, республикада назылап кыраан хамаатыларны база инвалид кижилерни үр үеде ажаап-карактаар система дугайында доктаалды хүлээп алган.

Ук системаны доктаамал дуза база үр үеде ажаалда ачы-дузазынга херек хамаатыларны хандырап сорулга-биле тургускан. Ынаар ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы, ТР-ниң Кадык камгалал яамызы, өңчү хамаарылгазы чокка шупту эмнелге организациялары, чурттакчы чоннуң социал хандырылга болгаш социал камгалал организациялары хаара тутунар. Яамылар салдыг сорулгаларын чедип алыр дээш, ведомстволар аразына кады ажилдажылганың арга-хевирлерин сайзыраңгайдып, ачы-дуза чедирилгезиниң таарымчалыг аргаларын тодарадып, ол хамаатыларны өг-бүлөгө ажаап-карактаарына деткимчени көргүзөр.

«Аарып-аржып, азы берттинип-кемдээнинден

ийикпе, азы назылап-кыраан азы инвалид болганындан, амыдыралдың кол хереглелдерин боттары бүрүнү-биле хандырып шыдаас, шимчей албас апарган болгаш, кыдындан деткимче-дузага хереглелдиг кижилерни социал, эмчи ачы-дузаларны база өг-бүлөгө доктаамал хайгаарал чорудар элзэн хемчеглерни ында кириген» – деп, республиканың Социал политика яамызы тайылбырлаан.

Хамаатыларга эмчи болгаш социал угланышкынныг деткимче хемчеглеринде шинчилге, эмнээш-кин, реабилитация болгаш психологтук деткииштин, ажаап-карактаары кирип турар. Ол социал хандырылганы бажыңга азы стационаржыткан таарымчалыг, чаңчыкканы черге чедирер. Эмнээш-кин-реабилитация хемчеглериниң планын доктаамал дуза хереглээр кижиниң чурттап турар черинде улуг кижилерге бир-ги эмчи-санитар дузазының эмнелге организациязы боттандыраар.

Тыва Республикада «Көжүп чоруур бригада», «Чанынга олурар кижини ачы-дузазы», «Назылаан кижини азыраар өг-бүлө», «Ажаап-карактаарының школазы», «Кады карактажып чурттаары» дээн ышкаш, стационар черлерни солуптар болгаш үр үеде ажаалда-хайгааралды чорудар арга-хевирлерни ажылгаар.

Системаны 3 чаада боттандыраар. 2021 чылда, бирги чадазында – Кызыл, Таңды кожууннарга база Кызыл хоорайга ол ажилдап эгелээр. Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл, Каа-Хем база Би-Хем кожууннарга 2022 чылда ийги чаданы боттандыраар. А 2023 чылда, үшкү төнчү чадазынче Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тес-Хем, Тожу, Терехөл, Чаа-Хөл, Эрзин кожууннар база Ак-Довурак хоорай кирген.

Тыва Чазактың парлалга албаны.

ГУБЕРНАТОР ТӨЛӨВИЛЕЛДЕРИ УЛУГ ДУЗАЛЫГ БОЛГАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун саналдааны-биле 2016 чылда боттанышкынче кириген «Инек – чөмгерикчи малым» төлөвилел – республиканың хөй ажы-төлдүг болгаш эвээш орулгалыг өг-бүлелеринге улуг дузаны көргүскөн социал төлөвилелдерниң бирээзи.

Губернатор төлөвилели бо хүнде эң-не күзенич, херектиг төлөвилел апарган. Чүге дизе ол хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге адрестиг дузаны көргүзүп турар. Ооң бир бадыткалы Тоора-Хем сумузуңуң хөй ажы-төлдүг өг-бүлөзи.

Суму чонунуң деткиишкынниң соонда Орлана биле Айдыс Дувеннер губернатор төлөвилелинге 2020 чылда киржип эгелзэн. Эге дээрзенинде бергедээшкыннер турган. Ынчанмай канчаар, мал тудары улуг харысалга: кара даң бажында тургаш, инзэн саап, одарже үндүрер, бызаазын хайгаараар, сиген-ширбиилди белеткээр, кыжын малдың кажаазын чаа өдектен аштап-арыглаар, аарыларга удур тарылганы кылыр дээш кылыр чүве-ле хөй.

Айдыс Владимирович кожуунуң 16 дугаар өрт кеззэнде инспектор, а Орлана Сергеевна алдын холдуг уран-шевер: хостуг уезинде дараанып, аргыттынарынга ынак. Оларның ажы-төлү школаның эки өөреникчилери. Школа соонда ада-иезинге дузалажып, инектериниң кажаазын аштап-арыглап, кышкы үеде инек-малын чөмгерип, суггарып турарлар. Өг-бүлө «Социал ыяш», «Социал картофель» деп төлөвилелдерниң киржикчилери.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының парлалга албаны.

ОРУСЧУЙ БЕРГЕН ЧАСТЫРЫГЛЫГ СУМУЛАР АТТАРЫН ЭДЕ КӨӨР АЖЫЛ ЭГЕЛЭЭН

Чазак Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле февраль 18-те Юстиция яамызы, күрүнө архиви, эртемденнер ажилчын бөлүк тургускаш, Тываның сумуларының аттарын тыва дылга дүгжүп турар кылдыр дедир эгидериниң айтырыгларын чугаалашкан.

Чоокку сумуларның чурттакчылары чыыштарын эрттиргеш, сумунуң ат-сынын эде адаары-биле депутаттар бирик кириер. Чижээ, ский деп кожумакты ап кааптары көрдүнгөн. Хуралдың деткимчезиниң соонда чоннуң саналын депутаттар деткээш, федералдыг кадастар картография албан черинче экспертиза чорудары-биле дамчыдар. Россияның Чазаның хүлээп алган доктаалын езугаар сумуларның аттарын тыва дылдың дүрүмү-биле эде адаар. Чонну чыыштарга идепкейлиг киржип, сумуларның орусчуй берген аттарын эдер дугайында санал-оналын бээрин кыйгырдывыс. Бо өскерлишкыннерже немелде акша негеттинмес.

Бистиң корр.

«Шын» солуннун улуг аалчызы, күрүне ажилдакчызы Чимит-Доржу Байырович Ондар.

Айтырыг: Тываның төөгүзүн база Парлалга бажыңның туттунганын эки билер болгай силер, Чимит-Доржу Байырович, Кызылдың төвүндө типология тудуу садыг чери апарган. Ништили-биле эрткен неделяда республикада демир бетон-биле бажың тудар улуг завод катап ажилдай берген, бо ажил-агыйның дугайында чугаалап бериңерем.

— Шаанда-ла ол чарыкта тууйбу заводундан өске тудуг баазасы чок турган. Тудугну сайзырадырда, тууйбу база манза херек болгай. Ынчангаш «Канчап черле мынчап олураар боор» деп боданып келгеш, шимчеп эгелзэн мен. Бир дугаарында Политчырыдышкын бажыңы тудар дээн бис, төлевилели кончуг чараш чүве, ол арай нарын хире боорга, шыдавас мен дээш Красноярск хоорайже чорупкан мен. Красноярскиге чеде бергеш, кончудуп алган мен. Ооң даргазы дортла мынча дээн: «Бодун кылыр сен» дээш, мени үндүр сывыртапкан. Чамдык хүлээп алышкыннар эки болур. Оон маңаа келгеш, хорадааш, чазаныр, ус-шевер улус чыып алгаш, кончуттунуп эгелзэн мен. Улаштыр Москвага четкеш, «Красноярск улузу мени кончуп тур» деп чугаалаан мен. А Красноярскиниң даргалары мени хоптанып турар дээш хорадаан.

Ооң соонда тууйбу, демир бетон заводу тудар дээш кирипкен бис. Бир дугаарында КПП тургузуп алгаш, демир-бетон кылып эгелзэн бис. Боданып олургаш: «Бо таарышпас-тыр» дээш, улуг панельден бажыңнар кылыр дээш, бажың тудуунуң демир-бетон комбинаты бодап алган мен. Ындыг комбинатты Бурятия тудуп алган, ССРЭ-де чаңгыс улуг комбинат. Акша-төгери ктып алгаш, проектизин тургускаш, база катап Красноярскиге чоруп тургаш, комбинатты кылып эгелзэн бис. Ооң соонда келзе-келзе, улуг панельдиг бажыңнар тудар дээн. Иркутскиниң тускай проектизи улуг, сейсмитиг, иштики планерказы база эки болган. Оларга четкеш, төлевилелин ап алгаш, бажың тудуунуң комбинатын тудуп эгелзэн бис. Оон уруглар сады, школа тудар апарган. Ооң соонда база катап Бурятияга барган. Олар тууйбу заводу тудуп алган. Оларның төлевилелин кылып алгаш, эки чүвези тууйбу эвес блок. Бирээни салыптарга, ийи тууйбу апаар. Ооң эки чүвези ийи

ШАГДА ТУДУГНУ ХЕРЕКТЭЭН УЛУС ТУДУП ТУРГАН

катап көвүдэй бээр. Беш каът эвээш-тир дээш, 9 каът бажың тудуп эгелзэн бис. Шору сайзырап эгелзэн. Бисти шүгүмчүлөвейн, мактап эгелзэн. Бир дугаар панель бажың Титов кудумчузунда ол. Оон бисти хүндүлөп эгелзэн. Ак-Довурактан чедип келгеш, 1965 чылдарда маңаа ажилдап эгелзэн мен. Ынчан Тресст-те чүү-даа чок, 2-3 чыл болганда тууйбу заводу тудуп, демир-бетон сайзырап эгелзэн.

Чуурлуп дүшкен. Хомуданчыг чүвези ол. Ол заводту үрээрин үрөп, алырын алгаш барган. Ынчан, ол үеде, бир кижиге берип кааш, кадартыр турган.

Бо үеде чүнү кылза экил? Канчаарыл деп Сергей Уюсовка четкен мен. Ол Чөөн-Хемчиктин Хайырактан. Өске улус Тывадан хамык чүвени үндүр сөөртүп турган. Уюсов каайлы черинден олардан садып ап турган. Ынчангаш бодунуң баазанын чаартып алган, тулган эки, ишти-дашты арыг-сигиг. Технологиязы кончуг эки. Ажыл-чыннары ак сагыштыг ажилдап турар, чурум үрөвөс, чөмөннөр чери база бар. Ол демир-бетон заводун тудуп алган. Тууйбу тудар бажыңнарның бетонун шыдаар кижиге болду. Шынары база эки. Ынчангаш Уюсовка айтырыг тургустум. «Шыдаар сен бе?» деп. «Шыдаар мен» дээн. Шөлү, одалга чери база бар. Ынчангаш кол чүве — тууйбу. Ында база тууйбуну чылыын чидирбизин дээш, сайбиле кылып каан. Санал киридим, керамзиттен сайны шөмөп көрөм деп. Ол тууйбу-биле дөмөй, оон-даа эки. 1-2 неделя Абакандан керамзиттен шөмөп көрөм деп. Сергей Васильевич эң шыырак кижиге ол. Өске улус шупту ажылгааш чорупкан. Комбинатты катап тургузары берге.

— **Сергей Уюсовтуң заводу тургустунуп кээрге, бажың өртээ кайы хире чийк болу бээр ирги?**

— Ында чийгээринде эвес, кылырында. Ынчангаш мен бодаарымга, ол кончуг-ла эки чүве кылган кижиге ол. Ол Тывага төрүттүнгөн оол-дур.

— **Кезек када Совет үе дүшкенде тудуглар турупкан турган, ам кайы хире дузалыг болур?**

— Шыны-биле чугаалаарга, бөгүн тудуг баазасы чок. Ынчан ажилдап турган даргалар чүнү көрүп турган? Шуптузу октааттыган, ол шын эвес. Шагда оода тууйбу заводун арттырып, кадарар турган. Ол үеде аңаа 350 кижиге ажилдап турган. Ол улус ажыл чок арткан. Ол заводка ажилдап турган улустуң аразында суурнуң чурттакчылары база херектээннерни база ажилдадып турган. Кол-ла чүве демир-бетон, тууйбу. Тудугну черле көдүрбөс болза, бистиң республикавыска, чуртувуска, берге апаар. Ажылчын олуттар база тыптып кээр.

— **Парлалга бажыңын тудуп турганын сактыр силер бе, Чимит-Доржу Байырович?**

— Төп комитеттин берген акшазы-биле туттунган. Колдуунда кол акша төп комитеттен кээр турган.

— **1990 чылдарда чүге буурап дүшкенил?**

— Ынчан ажилдап чораан улустуң багы ол-дур. Мен маңаа кээримге, чаңгыс-даа 5 каът бажың турбаан, чүгле чаңгыс обком партия бажыңы, шагдаа чери ол-ла.

Шагда тудугну шупту херектээн улус тудуп турган. Бажың комбинатын, Элегес-Аксында заводту база. Тудуг сайзыравас болза, байдал берге боор. Тудугну тутпас болза, акша база бербес.

— **Куш фабриказының дугайында чугаалап көрүңерем.**

— Кызыл-Мажалыкка эът комбинаты, Шагаан-Арыг хоорайга сүт заводтары кылган бис. Эң-не багай чүүлдер колхоз, совхозтарны чок кылганы. Ээзин тыпкаш, харылаар сен дээш, эзледир турган.

— **Театр тудуунуң дугайында чугаалап көрүңерем, Чимит-Доржу Байырович.**

— Театрның адаа малгаштыг чер, 1400 свай каккаш, кылган бис. Чазак чериниң бажыңын кылып турда, адаандан суг үнүп келген, бетон салып тургаш дуглап каан бис. Хоорайның чер адаанда хем бар болуп турар. Бир-ле дугаарында Политчырыдышкын бажыңын, 2 дугаарында театр, 3 дугаарында Чазак бажыңын туткан бис.

— **Карагаш деп черде ыяш бүдүрүлгезин тургузар болза кандыгыл?**

— Бисте эки ыяш чок. Дыттан орта чүве үнмөс, долгажып каар. Чымчак материалдар бисте чок болуп турар, соңгаар бар. Эки боданып көөр болза эки, пластики ажылдап тургаш.

— **Бай чурттаар дээр болза, кандыг байдал бар?**

— Демир-орук кедилег деп бодаар мен. Чер казар чүүлге хөңнүм чок. Ак-Довурак, Хову-Аксы ол ышкажыл. Төрзүн чериниң чыдыны (месторождение) үелиг. Чараш черлерни үрөп турары, хомуданчы-ла кончуг. Оода-ла тууйбуну арттырып алган болза.

— **Ажылдай берген Уюсовтуң заводунуң Тывага күжү чедер бе?**

— Ийе, чедер. Ында айтырыг чок. Чаңгыс артып калган эң-не шыырак кижиге Уюсов. Өске улустуң садар дээн черин хавыргаш, дедир эгидип турган кижиге ол. Өске кижиге бүдүрүлгө ажыдар болза, өртеп аар болур.

— **Бир дугаар инженер деп ажилдап эгелей бергениңерде тываларны херекке албайн турган...**

— Мен бодап олурарымга, бо келген кыдаттар, шведтер чүве билбес, херек кырында Ак-Довуракта кончуг улуг 14 каът комбинатты база 12 дөрбелчин метр мозаикалык полкту бис кылган болгай бис. Кобальт комбинаттыг турган бис деп суртаал ажылын кылыр болза эки. Кызыл-Таштыг биле Тартан Голдту көөрге, бичии даш үүрмөктээр цех-тир. Ынчангаш тываларны суртаалдаар болза эки.

Бистиң инженерлеривис төөгү билбес боор-дур, өөрөнмөс. Төөгү билбес болза хоржок. Бистиң бир четпес чүвевис ол. Бир болза курс эрттирер болза эки бе. Гуманитарлыг эртем билбес болза, сайгарып шыдавас боор.

Тудугга 20 чыл ажилдап келдим, Чазак даргазынга 10 чыл, РСФСР-ниң президиумунуң оралакчы даргазынга база турдум, оон чоруткаш Москвага кончуг улуг Ассамблея тургузуп алгаш, ону даргалап, оон землячество тургузуп алгаш оларга бажың тудуп турдум.

Мен бодаарымга, берге үеде бо дарга харын-даа «кастынып» үнүп келди. Тываны баштаар дизе, бо хүнде Кара-оолдан өске кижиге чок, кайнаар-даа көөрге, канчаан-даа чугаалаарга өске кижиге чок. Бир эвес ону чидирип алыр болзувусса, ат болганывас ол...

«Шын» солуннун редакциязы.

АДАЛАР ЧЫЫЖЫНГА ЧЕМПИОН-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Ада-чурт камгалакчыларының хүнүнге тураскааткан «Эр чол» деп адапар чыыжын Хайыракан школазынга психолог башкы Алла Суван, күш-культура башкызы Таймир Канчыыр-оол организаастап эрттирген. Чыышка адапардан аңгыда школаның ортумак болгаш улуг класстарының оолдары киришкен.

Оолдарны бичизинден тура мөзү-бүдүштүг, мерген угаанныг, эрес-кашпагай, берген сөзүңгө ээ болурунга, боттарының эр адынга төлөптүг, чоок кижилериниң, төрзүн чуртунуң камгалакчылары кылдыр кижизидеринге ада кижиниң ролу улуг дээрзин Алла Май-ооловна чугаалаан. Эр кижилерге хамаарыштыр өгбелеривистиң

мерген угаадыларын, үлегер домактарын кирип тура, эки кижизидилгенден келир үениң езулуг эр кижизиге хевирлеттинер дээрзин база спорт-биле өңүктөжир дугайында тайылбырны кылган.

Хайыракан школазының доозукчузу, сумо хүрежинге Россияның 8 дакпыр чемпиону, Европаның 5 дакпыр чемпиону, делегей чергелиг сумо хүрежиниң мөңгүн медальдыг эдилекчизи, делегей чергелиг спорт мастери Субудай Шойдун адапар чыыжыңга аалчы болуп келген. Ол каш класстан эгелеп спорт-биле өңүктөжир эгелзенин, баштайгы тирилелгелерин, аштырыгларын, кажанда-даа тура дүшпейн бурунгаарлап, белеткелин черле соксатпаанын оолдарга сонургааткан. Адалардан Николай Комбу база хол бөмбүүңгө 4-кү класстан эгелеп ойнааш, 50 харга чедир ойнап чоруурун база кожуунуң чыынды командазынга хол бөмбүүңгө ойнап чораан Анатолий Аракчааны таныштырган.

Чыышка сумунуң баштыңы Шыргай Шыырапай, суму чагыргазының даргазы Чойганмаа Канчыыр-оол оолдарга багай чүүлге өөрөнмейн, чемпион акызындан үлегерден алыр кылдыр чагыг-сүмезин бербишаан, аныяк-өскенге үлегери, төрзүн суурун, кожуунун, Тыва чуртун алдаржыдып чорууру дээш суму чагыргазының айтышкыны-биле Субудай Шойдунга «Хайыракан сумузуңуң хүндүлүг чурттакчызы» деп атты тывыскан.

Адалар чыыжының байырлыг кезээниң соонда спортчу оюннар эрттирген. Аңаа адапар аңгы команда

тургузуп алгаш өөреникчи оолдарның командалары-биле спортчу оюннарга ойнааннар.

Оюннар соонда Субудай Шойдун сумога болгаш хостуг хүрешке мастер-классты эрттирген. Ол хүреш секциясында хаара туттунган оолдарга аңгы-аңгы аргаларны айтып берип, аштырып алгаш-даа тура дүшпейн, чүгле бурунгаарлап эки белеткенирин чагаан. Башкылар база школаның мурнундан чемпионга Олимпий оюнарынга чедир спортчу чедишкенин күзөвишаан, белек-селзэн сөңнээр. Спортчу оюннарга тиилзэн командаларны база шаңнап-мактаан.

«Улуг-Хем» солуну.

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызының мал ажылының килдис начальнигиниң оралакчызы Галина Ондар.

— Галина Ким-ооловна, мал ажил-агый адырында эң кол чүүлүгү уксаажыдылга ээлеп турарын чугаалаан болгай силер. Черле ниитизи-биле уксаажыдылгага хамаарыштыр чугаалап көрүңерем. Бистиң республикада бо угланышкынның ажылы кайы хире чоруп турарыл?

— Малдың продуктулуг чоруун экижидери дээрже уксаажыдылга ажылын шын организаастаары болур. Эрткен чылын Чазак Даргазының айткалында малдың хан солчулганын кылып, уксаажыдылга ажылын экижитсин дээн. Ооң түңнелинде республикаже ниитизи-биле алды чүс ажыг бүдүрүкчү шээр малды садып эккелген. Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарда Алтай Республиканың Катунь чанының чиңге нарын, чартык чиңге нарын дүктүг кошкарларын эккелген. Чөөн-Хемчик кожуунга калмык породаның этт угланышкынның кошкарлары келген. Бурятиядан буубэй деп уксааның этт угланышкынның боткур мага-боттук кошкарлары келген. Дагестандан, бистиң Россияның ангор өшкүлөрүнүн дүгүн экижидер дээш, хуналарны база эккелген. Эккелген үезинде Көдээ ажил-агый яамызының эртем ажилдакчылары тускай эртемниглерин-биле кады коданнарже үнүп, шинчилел ажилдарын кылып, кыштаглаашкынны канчаар эртип турарын, баштай кээрде кандыг деңзиги турганын, акшарылга-чемгерилгеге кайы хире негелделиин, чайны өттүр кайы хире деңзи немеп алырыл дээн хевирлиг шинчилел ажилдарын кылган түңнелинде, эртемденнер бир дугаарында, бистиң Тываның кадыг-дошкун агаар-бойдузунга ажырбас-дыр деп түңнелди бергенин соонда, бо чартык нарын дүктүг алтай породаның Катунь чанының кошкарларын бис бо хуннерде шенелде кылдыр Сүт-Хөл, Таңды, Улуг-Хем кожууннарда хууда чонда салган бис. Эртем ажилдакчылары мөөңү-биле шинчилел ажилдарын кылып турар. Таңды кожуунда алтай породаның кошкарларын Соңгукчу Монгуштуң удуртулгасы-биле, бистиң яамыда килдис оралакчыны, аспирантывыс Байыр Ховалыг бо шинчилел ажилын кылып турар. Калмык уксааның этт угланышкынның хойларында көдээ ажил-агый факультетиниң деканы Мария Донгак база бодунуң аспирантызы-биле кады шинчилел ажилын кылып эгелей берген. Улуг-Хем кожуунуң Эйлиг-Хем сумузуңда көдээ ажил-агый институтунуң эртем ажилдакчысы Чечена Самбуу-Хөө биле Елена Макарова өшкүлөрүн шинчилеп турарлар.

Чүгле шээр малдың эвес, а бода малдың талазы-биле база эртем ажилдары чоруп турар. Таңды кожуунуң Дүрген сумузуңда калмык уксааның 600-700 хире баш инекти "Агросоюз" СПК-зы эккелген. Бо породаның Тывага тааржырының болгаш өзериңиң талазы-биле база көдээ ажил-агый институтунуң эртем ажилдакчысы улай ажилдаары-биле даанып алгаш, бодунуң шинчилел ажилдарын кылып турар. Эрткен чылын база Көдээ ажил-агый яамызының программасы-биле ак баштык казах уксаалыг этт угланышкынның бода малды Каа-Хем кожуунуң Суг-Бажында Раиса Монгуш мөөрейге тиилеп алгаш, бугаларны садып эккелген. Бо ажилды Тываның күрүне университетиниң көдээ ажил-агый факультетиниң эртем ажилдакчысы Елена Күжүгет шинчилеп ажилдай берген.

Бистиң ниити сорулгавыс көдээ ажил-агыйының шээр-даа, бода-даа, чылгы-даа малдың талазы-биле бүдүрүкчү малдарны эккеп, улаштыр эртемденнер шинчилел кылзын дээш, Көдээ ажил-агый яамызынга даалганы бериптерге, эртемни мурнунга салгаш, ажилдаар сорулгавыстың база бир кол утказы ол.

— Бода, шээр малдардан аңгыда, Тывада төве, өшкү, уксаалыг өшкү мал ажил-агыйы дээш баар болгай. Аңаа хамаарыштыр чугаалап көрүңерем.

— Тывада 40 уксаалыг ажил-агый бар. Хой талазы-биле 22, өшкү талазы-биле 3, тыва аъдывыстың уксаазының талазы-биле 14 ажил-агый, ивиниң 1, сыыннарда 1 ажил-агый бар. Аът талазы-биле эртем ажилы база кылып чоруткан. Тыва аът деп программа-высты солунга-даа, радио, телевидение-даа чырыдып чугаалажып турар бис. Мооң түңнели-биле ам көдээ ажил-агый факультетинде аът ажил-агыйы дээр тускай өрээлдин ажыдышкынның сайыттың деңзелинге кылган. Ол ажиттыңан өрээлдин сорулгасы — тыва аъттың сайзыралының талазы-биле уксаажыдылга ажылын, тыва аъттың уксаазын чидирбейн, камгалап алыр, аъттың чарыжыңа янзы-бүрү хевирлерниң талазы-биле хөгжүдөр төп ажиттыңан. Улуг ажил уламчылаар. Ону көдээ ажил-агый факультетиниң башкысы Буян Михайлович шыырак удуртур боор деп идеген турар бис.

Иви малда болгаш сыында аймак статустуг ажил-агыйлар-биле ажилдап турар бис. Төве айтырының талазы-биле шын айтырыг көдүрлүп турар. 2013 чылда яамыга ажилдап кээримге 190 баш турган. Бо хүнде 220 чедир өзе берген. Тевениң аскырларының талазы-биле

Көдээ ажил-агый адырында

ШААНДА СОВХОЗКА БЕЗИН 400 АЖЫГ ТЕВЕ ТУРГАН

солчулга ажылын чорудар болгаш төвени өске черлерден садып эккээриниң талазы-биле ажилдарны эрткен чылдан эгелеп сонургап эгелей берген бис. Бо чылын четтигер дээш кызып турар бис. Тускай программаны ажилдап кылгаш, келир чылче ажилдап үнер деп сорулганы салган бис. Чүге дизе янзы-бүрү программалар-биле төвени эккеп садай, эккеп алыр-дыр деп кээп турар хамаатылар бар. Чүге дизе кандыг-ла бир программаны ажилдап кылып алырывыска, аңаа сонургалдыг кижилер чок болур болза, биске ону улаштыр шимчедири база берге апаар. Тес-Хемде Байыр Сувандии эрткен чылын мен ону сайзырадым деп келген. Чаа-Хөлден база бир хамааты келди. Черле ук-төөгүвүстен төве азырап чораан улус бис. Чаа-Хөлге төве өзүп турган. Ону мен сайзырадып көрейин деп келген. Ынчангаш бо хамаатыларга үндөзилээш, программаларже киригеш, садып эккээриниң талазы-биле ажилды, чугаалажышкыннарны кылып эгелей берген бис. Эң-не эки уксаалыг төвелер Казахстанда бар. Оон үндүрүп алыры берге. Өртээ база дыка улуг. Аймак ажил-агыйларында 150 хире. Калмыкияда кончук эки төвелер бар. Ооң өртээ 150-ден 300 муң чедип турар. Калмыкияда эртемден алышкылар бар. Красноярск-биле чоок черде эккеп турар бис деп турар. Ооң өртээ харын 50-ден 70 муң аразында. Ол улус-биле чугаалажып турар мен. Ынчангаш ам оон садып эккептер аразын дугуржуп апкаш, чергелештир бо программаны ажилдап кылгаш, келир чылын черле төвениң бажын улгаттырар, өстүрер дээш, ажилды чорудуп турар. Бир дугаарында төве малдың бажын өстүрер. Чүге дизе чидип бар чыдар малдарның хевир. Төрүүрү база үр болур. 13 ай болгаш төрүүр. Бо талазы-биле база дыка нарын. Ынчалза-даа бис тывалар шанактап, чүккү чүдүрүп хөй ажыглавайн турар бис. Бо талазы-биле хөй агитация ажылын чорудуп, ооң талазы-биле сонургалды көдүрер болза, кандыг чүүлдерни кылып болур бис деп ажилдап кылып турар бис. Биске ам дүк фабриказы ажиттынар болгай. Тевениң дүгү дээрже Моолда арыг кашемир ол. Ооң дүгүн кыргып алыр талазы-биле ажилды чорудар бис. Шаанда, мен бодум Эрзин кожуунуң Мөрен совхозунга мал эмчилеп ажилдап чорумда, ол совхозка безин 400 ажыг төве турган-дыр ийин. Ону кыргырыда бүдүн ай ишти кыргып кээр, дыка берге. Аңаа ажилдап тургаш, төве дүгүнүң классировказын ажилдап кылырының талазы-биле база өөренип алгаш, төве дүгүн класстап турган мен. Тевениң дүгү 6 аңгы класска чарлыр. Бир төведен эвээш-ле дизе 4 кил дүктү кыргып алыр. Ону кыргып алыры дээрже дыка берге ажил. Хөй кижиге арай деп ужуруп тургаш, 3-4 кижиге олуруп алгаш кыргып. Ажылы кончук берге. Ынчалза-даа төве дүгүн кашемир кылдыр бүдүрүп ажилдай бээр болзувусса, дыка улуг чедийиштин болур. Аңаа чедир төвениң бажын өстүрер, көвүдөдир апаар бис. Улуг сорулгалыг программа кылгаш ажилдаар деп планнап турар бис.

— Бистиң ангор уктуг өшкүлөривис бар болгай. Ол өшкүлөрүнүң өзүлдөзи ажырбас бооп турар бе?

— Ангор талазы-биле бүдүн Россияда чидип бар чыдар порода болуп турар. Минпле дээр Россияның уксаажыдылга ажылының талазы-биле институттан айтырып турар бис. Чүге дизе бистиң өшкүвүске төрелдежи калды. Бистиң өшкүлөривистиң продуктулуг чоруу кудулай берген. Кайыын ыңдыг эки хуналарны садып алырыл дээривиске, Казахстандан болгаш Дагестандан болур дээн. Дагестанның хуналарын эккеп алырывыска, арыг совет-ангор эвес бооп турар. Бо эккелген хуналарывысты чаңгыс катап эдеришкеш оолдарындан ажилдап болур бис. Бис ам ооң генетиказын хынаар дээш, ханын чортуп хынадыр деп турар бис. Дүгү дөмей-ле даштындан көөрге совет-ангор уксааның дүгү кара олчаан. Дыка чараш, бедик хуналарны эккелген. Дүгү черге дээп турар. Хуналарның чүгле мербегейи көстүрлери база бар. Дүгүнүң шынары эки бооп турар. Ынчаарга ам бистиң бо хүнде эң улуг черлеривис болза Бай-Тайганың СПК «Ооругда» бар. Ол өшкүлөр Эйлиг-Хемниң эки. Бистиң эки деп көрүп турарывыс өшкүлөрүн шинчилеп көөрүвүске, шын чидериниң кырында келген. Чүге дизе ангор дүк дээрже узун болгаш дыдыраш, ооң кадында дүктү көдүргөш адышка алырга аар боор. Ам бистиң дүктөривис чиигеп калган. Ажыдарга дендии сырый эвес, шаарарып калган. Ажыда идиптерге кежи көстүп кээр апарган. База бир порода төнүп турар-дыр деп көөрүвүс болза, чушуузуңдан эгелээш кудурунга чедир шупту дүк шуут дорталып калган. Дыдыражы шуут чиде берген. Ооң чылдагааны селекция ажылын чорутпайн, эки шынарлыг хуналар-биле эдериштирбейн, боң

породалыг чоруун чидирип бар чыдарывыс ол. Аразын-да шупту төрелдежи калган. Ынчангаш өшкү дүгүнүң шынары кудулаан. Бай-Тайга болза Мөңгүн-Тайга-биле, Улуг-Хем болза Чөөн-Хемчик-биле дээн хевирлиг, шак-ла ыңдыг солчулга ажилдарын кылып көрээлиңер дээш, база хуналарның аразында солчулганын кылып турар бис. Кылырывыска-даа бүдүн тыва шупту төрелдежи келген. Ынчангаш ам кадатка-даа таваржы бергеш, мал-чыннарда-даа баргаш чугаалап тайылбырлаар кижиге-дир мен. "Аразын ашкаш шаарарып калган көрүңер даан, бо сиртинден баткан дүктөр дөгере дорталып калган, көрүңер деп. Тыва өшкүнүң дорт дүктери ышкаш". Ол дээрже уксаа чидип турары ол ышкажыл. Чонга шак мынчаар тайылбыр ажилын кылгаш, черле ол коданга кандыг-даа малды болза 2 чылдан хөй бүдүрүкчү малды ажыглап болбас. 2 чылдан көвүдээр-ле боттарының ажы-төлү апаар, төрелдежи каар. Ынчангаш кол кичээңгейин болза кандыг-даа малды азырап чоруур кижиге продуктулуг чоруу бедик кылыр ажилдаар ужурулуг. Ынчангаш төрелдежи, продукциязын кудуладып турар ажилды черле болдурбас болза эки.

— Мал бажын көвүдөдип, эъттиң, сүттүң-даа продукциязын экижидип турар, ол эки-дир. Ындыг-даа болза эң кол чүүл мында кадрлар айтырыы ышкажыл. Малчыннар, эртем-билигилгиг зоотехниктер, мал эмчилери дээн хевирлиг. Кадрлар айтырыы черле кандыг деп бодаар-дыр силер? Хоочун кижиге эскерип-ле тур боор силер.

— Бир-ле дугаарында бистиң сайыттың угланышкын кылдыр салып турар айтырыы болза эртем ажилдакчыларын, эртемни бир-ле дугаар черге салып турар чылдагааны ол. Тывага аныяк эртемденнерни, эң-не кол чүүл оол уругларны аныяк эртемденнер кылдыр ажилдап үндүрер-дир дээш, сайыт кол сорулганы салган. Аныяк эртемденнер эвилели деп эвилелди тургузуп турар бис. Ында 15 хире аныяк оолдар, ам уругларны база аразын-че кирип ап тур бис. Бо төлөвилелди көдүрүп ажилдаар дээш ажилдай берген бис. Эң-не кол чүүл эртем ажылы бир дугаар черде чоруур. Кадрлар айтырыы тургустунган соонда, бо аспирантыларны кол кичээңгейге ап турар чүүлүм ол-дур. Чүге дизе Бурятияга үргүлчү-ле бис ам өөрөдиге черлеринге чедер болгай бис. Көдээ ажил-агый талазы-биле бурят аныяк эртемден оолдар чылдың-на немежип турар боорга мен ону сеткилимден магадаар кижиге мен. Ынчангаш ам көдээ ажил-агый талазы-биле тыва оолдар чүгле дээди эртем чедип алгаш ажил дилеп маңаар эвес, аспирантурага өөренип, Тываның мал-маганын сайзырадыр дээш эртемденнер кылдыр улай ажилдап, эртем ажылын баштай мурнунга салгаш ажилдаар угланышкынның болзун дээш ыңдыг сорулганы яамы салган. Оон ыңай уксаажыдылга ажылы дээш чеже-даа алгыржырывыска, ону чон аразыңа тайылбырлап, чугаалаар тускай эртемниг кижилер чок болза, бо ажил шимчөөс. Яамыда каш специалист олуруп алгаш, бис ону четтик-пес-даа бис. Ынчангаш кожууннарда көдээ ажил-агый эргелелдеринге, чагырга даргаларыңа дилээм болза, селекция ажылын эки чорудар, ол талазы-биле эки билигилгиг тускай эртемниглерни конкуруска эртирип тургаш, хүлээп алырын дилээр кижиге-дир мен. Бистиң бо коллегия хуралыңа-даа болза чугаалап турду, улуг хоочуннар-даа болза, биске сагындырыгны берип турган. Чүге дизе эртемни чедип алган көдээ ажил-агыйың улустары ону билбес боор-дур деп турар. Ол база бир талазында шын. Шаанда ышкаш студентилерниң практика эртип алыр черлери эвээш бооп турар. Сакман ажылын эрткен улус дыка эки билер. Тепляка хураган аразыңа хонар чүве болбас ийикпе. Практикалап чортуптарга ол хураганнарны баскылаштырбас дээш, үезинде эмзирер дээш оочурлап алган 2 шактап, 3 шактап алгаш хонуп-дүжүп чораан улус бис боор бис. Ол ажилды катап тургузар, өөреникчилерни база сакман ажылынче хаара тудуп сонургадыр.

— Тус-тус черлерде чагырга удуртулгалары-даа болза аныяк специалистерге эптиг байдалды тургузар, чурттаар оран-савазын база көөр болза эки-дир.

— Ону коллегия хуралыңа база чугаалашты. Кижиге эмчилеринге, башкыларга ажилдап барган черинге миллион-даа акшаны, бажың-балгатты-даа болза берип турар. Бир эвес көдээ ажил-агыйың тускай эртемниглерин шак-ла ынчаар деткир болза, көдээ ажил-агый талазы-биле дооскан кижилер көдээже барып ажилдап болурунун барымдаазы база бар.

КТРК "Тыва" радионун корреспондентилери чугаалашкан.

АДА-ЧУРТТУҢ КАМГАЛАКЧЫЗЫ КУУЛАР ШОЙГУНУ КАМГАЛААН

Тывада Солдат иелер комитетинин юризи, Эремаа Доржу-биле дорт эфирге чугаа.

Чаа чыл бетинде Куулар Шойгунун социал четкиге кыйгызынга Чазак Даргазынын даалгазы-биле даргалар четкен, түңнелинде, боду буруулуг деп медээлиг келген. А Солдат иелер комитетинин юризинин чугаазы-биле алырга, ол түңнел бадыткаптынмаан болуп турар. Ийи херекке киришкеш, билдиришкин киргеш, буруулуг офицерлерниң хемчээни алыр кылдыр чедип алгаш келген.

— Социал четкилерге дуза дугайында дилег үнген соонда, ада-иезинин, дөргүл-төрелинин чыып берген акшазы-биле четкеш келген мен. Баргаш, ол оол-биле ужураштым. Февраль 2-де ол оолга шеригниң административтиг херек оттуруп каан болган. Ол херек-биле таныжыл келгенивис соонда, ноябрь 29-та Кантемировск шеринден келген турган Куулар Шойгу, ол шериг черинге эки эрттирип турган болган. Май 9-та Кызыл шөлге шериг парадка киржир эргени чедип ап турган кижини, ноябрь айның 29-та бо черге келгеш, декабрь 10-га чедир 7 сагындырыг алган болган. Ол дугайында боду билбээн. Сен чурум үрепкен болзуңа, дужаал-биле ат салып таныштырар ужурулуг турган. Январь 19-та чаңгыс ат салган хемчег алыр негелделиг чорду. Ол хемчег алыр негелделерин бир хүнде 2 катап демдегеп салып турган. Чылдагааны дээрге шыңгыы хемчегге чедирер дээш. Суд үезинде ону чугаалап турдум. Шойгу-биле шериг прокуратураже бижидивис. Шупту федералдыг хоойлуда чаа келген шериг улусту кичээлдер эрттирип таныштырар турган. Чаңгыс кичээл эрттирген черинде Шойгу ат салып каан болуп турар. Оон ыңай ол херекти шериг полициязы көөр ужурулуг турган. Бир эвес шын үлгедип каар болза, шериг полиция көөр турган. Шериг полиция-даа херек оттурбаан. Доктаалды база-ла Меркулов деп кижини долдуруп каан. 51-ги чүүл езугаар бодунга удур өчүвезин тайылбырлаваан болган. «Шериг полициязының орнунга чүге силер боттарыңар база бодуңарның эрге-ажыңарны эрттир ажыглап турар силер» — деп чугаалааш, дилегни киридим. Февраль 2-де танышкан соонда 4-те суд болган. 5-те суд үезинде судья: «Ынчан доктаал тургузуп турган үеде эрге-ажың камгалап тайылбырлап бербээн болза, мен тайылбырлап бэйин» — дээрге, мен чөпшээрешпедим. Чүге дээрге кажан протоколду тургузуп турар үеде, ынчан тайылбырлап бээр турган. Ол дээрге суд үезинде чугаалавас турган, эргези чок. Ноябрь 29-тан декабрь 10-га чедир канчап ындыг болур дээш, аажок маргыжып тутчуп тургаш, үнүп кээривиске, судтун дыңнады 2 шак ажыг болган. Түңнелинде, 20 хонуктун орнунга 15 хонук чурум үрэни дээш хемчег алган. 10 хонук эрттирбейн, Москваже чорудуптур. Оон ыңай 27, 28-абзацтың 5 чүүлүнге буруудадып турар болган.

Ол хоойлуну номчуп көөрүмге, 27 дугаары чок, чүгле 26 деп абзацка четкен чаа редакция-биле. Ынчангаш ону база чугаалаан мен. Шын эвес чүүл оттуруп каан болган. Ол шериг улустун берип турар характеристиказын онза деп көрбес кижини чордум, кижини ынчаар бактаар болза, коргунчуун деп бодай бээр чордум. Караңгы дүмбей дүн-биле дөмей чүве дин.

Куулар Шойгу Кемерово хоорайга 4 чыл өөренип турган үезинде тыва землячествонун президентизи база хүрежип турган шаңналдары кайы көвей кижини болду, 50 чыл школага ажилдап чораан кырган-авазының кижизидилгезинге өскен, аажок активчи, кижизиг кижини болду. Кырган-авазы дээш аажок. Чайын волонтерлап ажилдап чораан, багай чүвеже сундугар хире эвес оол болду. Суд үезинде база чугаалап турдум. Ындыг оолду ылчалдыр карартырга, багай-дыр.

Оон ыңай база бир херекти онаап турар болду. КХ-ниң 335 чүүлүнүн 1 кезээнге. 6 хонук манап кылаштап чоруп тургаш, кириштим. Ол когараан оол-биле чугаалажып турдус. Оон хомудалы чок болган. Ону бижиттирип алдым. Судче база бердивис. Бис, тывалар, дайын үезинде Ровно, Дубно хоорайларны камгалажып, дузалажып турганывысты, чеже мал-маганын чорудуп турганын база чугаалап турдум. 9-та суд болган. Херечилери солдат оолдар болган. Ол характеристиказында бижип турары хеви безин багай (неопятный) деп бижип турар. А мен көөрүмге, ындыг эвес, ийи безин кылаңнаар көрүнчүктөлип турар кижини болду. Эккелген грамоталарын тутсуп берген мен. Оустуруп каан кырган-авазының күш-ажыл дептерин, чуруун, Шойгунун бичии турда школаже безин кирбейн чыда медальдарлыг чуруктарын шаңналдарын бердим, кошту. **Прокурор 1 чыл 6 айга "Дисбат"-ка ялалап турда, судья бистиң барымдааларывысты көргөш, 6 ай шенелде хуусааны берген**, шеригни эртип турда, аңаа төнүп каар. Ол оол дыка амырап турар болду.

— Уставты тыва дылче очулдуруп деп турарын чүү деп бодаар силер?

— Тыва дылда очулдуруп каан уставты шеригге шээжилээр бе, болдунмас.

2004 чылдың солдат оолдар-биле ажилдап келгеш, оларның кирип турар байдалдарын сайгарып көргөш, мындыг түңнелге келдим: бистер-биле өске омак-сөөк чоннардан менталитетивис аңгы, бис бо байдалды ынчаар билип алыр бис, а олар көңүс өскээр билип алыр. Оолдарывыс школаны чаа дооскан, ынчангаш бо чаш оолдар мегеледиптер, көгүттүрүптер, провокация кылыптар байдалдарны билбейн баар. Бо кижини сени нүгүлдөптер деп чүвени билбес, чаш болгаш, сагыжы ак. Шериг баар оолдарны психологтарга белеткээр болза эки, чижээ, бо сени мегелеп турар байдалга сен канчаан алдыңар сен, сени дора көрүп турар байдалда бодуну шын ол байдалды канчаан эртер сен, оон шериг баарда

Шойгу Куулар болчукчу Эремаа Доржу-биле.
2021 чылдың февраль 5-те суд соонда.
Ростов Великий.

— тааржыр, таарышпас уг-шиин хам, лама-башкылардан айтырып алгаш, психологтарга белеткедип алгаш чорудуп турар болзувусса, ынчан бистиң оолдарывыс бодунун артында белеткели бар боор, мени дора көре бээр болза, мен канчаан камгаланыр мен — деп билер. Оолдарывысты мынчаан өөредип алгаш, шеригже чоруудаалы деп ада-иелерни кыйгырып турар кижини дир мен. Шойгу-биле база олуруп алгаш чугаалажырымга дыка шын чүве чугаалап тур силер, угбай диди.

Чазак комиссиязы кээрге, дораан "Чазак безин сагыш салып турар", азы ада-иези кээп судтарга турары кончуг эки, шериг кээп ол чүүлдерни эскерип, оваарымчалыг чаңаар боор. Бодунун талазындан Шолбан Валерьевич шериг эртип турар оолдарга үргүлчү дузалаар, биске — Комитетке база дузанын дыка үр көргүзүп чор, ол бо оолду канчаан уштуптар ирги бис деп сагыш салыр дарга.

Бо хүннерде Белогорск хоорайда база багай байдалга таварышкан Бай-Тайга чурттуг оолдун ада-иези Чазак Баштыңынче кирер деп белеткенип турар. Чанар бетинде мен Ошуркино деп черде шериг эртип тургаш кемдээн оолду хайгаарап, кайнаар-даа шимчетпейн, диагноз салбайн турарын сайгаржып, ынаар четкеш, ада-иезинин чоруткан акшалары-биле аш-чем садып кирип, боду-биле ужураштырбас-даа болза, дүрген хемчээни алыр кылдыр командирлеринге чагыдым.

(РЕДАКЦИЯ НОМЧУКЧУЛАРГА САГЫНДЫРАРЫ: Солдат иелер комитеди чөпшээрел алгаш, "Шын" солуннун чанында ажилдай берген, бир эвес айтырыгыг болза, Парлалга бажыңының 218 дугаар өрээлге чедип кээп болур).

ТАРЫДЫП АЛЫРЫ ЧУГУЛА

Тес-Хем кожунунун төп эмнелгезинин улуг эмчизи, аныяк удуртукчу Буян Мергенович Маадыр-оол бо кончуг хамчыктыг аарыг-биле демиселге "кызыл зонага" чоннун кадыкшылы дээш ажилдап турган, бо аарыгның кайы хире кижинин кадыкшылынга хоралыын тодазы-биле билир болгаш, чонувуска дараазында дыңнадыгны дамчыдып тур:

Россияга бүдүрген 2 вакцина "Гамм Ковид вакцина", "Спутник" деп аттарлыг.

Олар кайызы-даа тургузуу-биле дөмей. Чүгле ылгалып турар чүвези "Гамм ковид вакцина" 5 дооза турар болгаш хары угда 5 кижини тарыдар ужурулуг, "Спутник" 1 дозаны чаңгыс кижини алыр.

Чонувустун билбейн турары болза "Спутник" вакциназын тарыдарга эки деп санап турарын барымдаалааш, силерге тайылбырлаарым "Гамм ковид вакцина" кандыг - даа ылгал чок. Ынчангаш күзели-биле чонувусту тарылгаже кыйгырдым! COVID-19 СИМПТОМ ЧОКЧИК ЭРТКЕН ТАВАРЫЛГАДА ТАРЫДАРЫ ЧУГУЛА! ЧҮГЕ ДИЗЕ КИЖИНИН ОРГАНИЗМИНГЕ ОЛ ВИРУСКА УДУР АНТИТЕЛА ЭВЭЭШ АРТКАН БОЛУР, ОЛ УЛУС КАТАП ХАМЧЫКТЫГ ААРЫГДАН ААРЫП БОЛУР БАРЫМДААЗЫ 90 ХУУ.

Кандыг улус тарытпас?

1. Иштиг херээжен кижини;
2. Чаш төлүн эмирип турар авалар;
3. 0-18 харга чедир уруглар;
4. Аллергия аарыгыг улус.

Силер тарыдып келиринерге, терапевт эмчи шупту

талазы-биле хынааш, түңнелди үндүрген соонда тарылганы алыр.

Бодунун тускай эртеми эпидемиолог эмчи кижини болганымда, кожун иштинге бо хамчыктыг аарыг өөскүп, көвүдөвезин дээр болзувусса, тарылганы алыры чугула!

Ажы-төлүвүстүн, улуг назылыг өгбелеривистин болгаш черле чонувустун кадыкшылы дээш хамааты хүлээлгевисти кылып, күзеливис-биле тарылганы алырывысче кыйгырдым!

Каң кадык болуңар!

Кожуннун социал четкиде арнындан.

БУЯННЫГ КИЖИЛЕР

Хай болуру карак чивеш аразында. Серемчилел чогу-биле чээрби беш хуу өртеңге таварышкаш, берге байдалдыг республиканың эмнелгезинин өртең салбырынга эмнеткеш, эмчилерниң ачызында сегип үндүм.

Коллектив аныяктардан тургустунган. Аарыг кижилер-биле чазык-чаагай чугаалажып билири өөрүнчүг. Амыр эвес ажил-ижинге четтиргеним илередип, сегим болур чүректерниң эриг-чылыын алдынга-даа орнапас мен. Солуттунмас белээм болзун. Хүлүмзүрүү аяс хүн дег чайнап чорзун. Коллективтин бүгү ажилдакчыларынга байырымны чедирбишаан, ажил-ижинге чедишкенин, каң дег кадыкшылды күзевишаан, чоргаарал-биле адап бижидим.

Агым Николаевна, Олег Омакович — эмчилер, Рада Владимировна, Сауля Шериг-ооловна, Азияна Экер-ооловна, Чула Хүлер-ооловна, Рада Маадыр-ооловна, Чаяана Эрес-ооловна медсестралар. База эрес-кежээ, арыг-шевер санитаркалар Чайрана Шолбановна, Саржана Айвазаевна чүгле бурунгаар-ла, холдарыңар ам-даа туттунур-ла болзунам.

Раиса ТУЛУШ,
пенсионер.
Кызыл хоорай.

САЛЫМ-ЧАЯАННЫГ ШҮЛҮКЧҮ

Аржаан Ооржак – аныяк шүлүкчү, чүгле Барыын-Хемчик кожуунда эвес, Тывада шүлүктери билдингир апарган. Ол кожууннун «Мажалык» чечен чогаал бөлгүмүн удуртуп турар. Аржаан Дандар-оолович Ооржак 1979 чылда Барыын-Хемчик кожууннун Шекпээр ортумак школазын, Кызылдың уран чүүл училищезин дооскан. Амгы үеде Кызыл-Мажалыкта уругларның уран чурулга башкызы болуп ажилдап турар. 2014 чылдан эгелеп шүлүк бижип эгелзэн. 2017 чылдан тура, социал четкилерге (вайберге) «Автору А.Ооржак. Шекпээр» деп ат салган солун шүлүктөр үнүп эгелзэн.

2020 чылда «Авамга белзэм» деп бирги ному чырыкче үнген. Номну Кызылдың «Тываполиграф» ном үндүрер черинге парлаан, 96 арынның. Номнун даштында чурукту Аржаан чурукчу кижиге болгаш боду каастаан. Февраль 19-та Барыын-Хемчик кожууннун С.С. Сүрүн-оол аттыг төп библиотекасында оон номунун таныштырылгасы болуп эрткен. Номда кол темалар ава, ие-херзэжен чонга хамаарышкан «Эргим авай», «Ававыска ынак мен деп чоруулуңар», «Херзэжен чон», «Кадың камна, эргим авай» деп шүлүктери кирип турар.

Өг-бүле темазы база шүлүкчүнүн чогаадыкчы ажилында кол черни ээлеп турар: «Ада-ием өдзэ», «Кырган ада-иевиске», «Ачам угу ооржактарым», «Өг-бүлемге», «Эргим эжим» дээш оон-даа еске.

Амыдырал болгаш ынакшыл темазынга «Амыдырал», «Чуртталгага ынакшынас аргам чок-тур», «Ынакшыл», «Ынакшылды алгап мактаал» дээш оон-даа ыңай.

Аржаан Ооржак тыва дылче база улуг сагыш салып чоруур шүлүкчүлөргө бирээзи. Бо темага хамаарыштыр «Төрзэн Тыва дылымга», «Тыва дылың хандыр билип шыдазыңа», «Тывалар бис» деп шүлүктери хамааржыр.

Номнун артыкы арыннарында бодунун чураан чуруктарын шүлүкчү кириген. Байырлыг таныштырылгасын уран чүүл школазының «Кнопочки-баянны» деп ансамбли ажиткан. База кады ажилдап чоруур уран чүүл школазының башкылары өөреникчилери-биле ыры апарган «Барыын-Хемчиим көжээ дажы» (аялгазы Диана Хертек), «Тывавыстың чүс чыл

ою» (аялгазы Наталья Лопсан) деп ыры апарган шүлүктөрүн күүсеткеннер. Аныяк ыраажы, башкы, шүлүкчүнүн эжи Анзор Куулар «Кадың камна, эргим авай», «Шекпээр» деп шүлүктөргө аялганы бижзэн болгаш ону база күүсеткен.

Библиотека ажилдакчылары «Өг-бүлем», «Ынакшылды алгап-мактаал», «Төрзэн тыва дылымга» деп шүлүктөргө аянның чечен-мерген номчааннар.

Аржаан Ооржак чүгле шүлүкчү эвес, а чурукчу кижиге, оон чуруктарынга «Аржаан Ооржак – хөй талаалыг, салым-чаяанныг шүлүкчү» деп делгелгени кожууннун С.С. Сүрүн-оол аттыг төп библиотека ажилдакчылары эрттирген. Делгелгени февраль айны төндүр библиотеканың номчукчулары болгаш келген аалчылар сонургап болур.

Номнун таныштырылгасынга келген «Мажалык» чечен чогаал каттыжыш-

кынының кежигүннери, кожууннун школа-ларында тыва дыл болгаш чогаал башкылары, Кызылдан келген «Чоннун сүлдези» деп төлөвилелдин киржикчилери байыр чедирип, моон-даа сонгаар чогаадыкчы ажил-ижинге чедишкinnerни күззэн.

Тываның болгаш Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, башкы Мария Күжүгет Аржаан Ооржактын дугайында мынчаар бижзэн: «Алыс боду топтуг, аажы-чаңы ажык, чугаа-домаа оваарымчалыг, делегей көрүүшкүнү делгем. Чаңгыс ужуражылгадан илип алганым эң-не кол чүүл – оон тыва дылынга хумагалы, ону үнелзери».

Азията НАЗЫН,
Барыын-Хемчик кожууннун
С.С. Сүрүн-оол аттыг төп
библиотеканың чурт-шинчилел
килдизиниң эргелекчизи.

КЕЛИР ҮЕНИНГ ЭРТЕМДЕННЕРИНИНГ ЧЫЫЖЫ

Февраль 18-те, Кызыл хоорайның өөреникчилерининг киришкени «Аныяк шинчилекчилер» секциязының «Биче эртемнер академиязы» деп кичээлдери бой-дус-эртем литературазының салбырынга болуп эрткен.

Л.С. Новикова аттыг № 7 школаның 3-кү класының өөреникчизи Яна Донгак Биче эртемнер академиязынга эң бир дугаар хуралындан тура киришкеш, уруг бүрүзүнүн чажындан тура билири А.С. Пушкинниң тоолдарында эргижирзэн сөстөр дугайында бодунун шинчилел ажилын таныштырган. А.А. Алдын-оол аттыг №2 школаның 6 «а» класының өөреникчизи Валерия Донгурак чоннун ынак байырлап Шагаа дугайында болгаш Шагаа мурнунда база «ак айның» бирги хүнүндө хүн үнүп келирге чорудар ёзулалдар дугайында чугаалаан.

№ 5 гимназияның 7-ги класының өөреникчизи Дина Араптан ирбиш болгаш Алтай-Саян регионнарының камгала-

дылгазында оон сан-түнүнүн дугайында, бодунун киржип чораан экологтук акцияларының дугайында чугаалаан. Н.Н. Макаренко аттыг № 15 лицейининг 4-кү класының өөреникчизи Алдын-Сай Байкара орус болгаш тыва хуулгаазын тоолдарның деңгелгелиг сайгарылгазын допчузу-биле чоруткан. Бодунун илеткелинге ол бодунун чурааны тоолдар маадырларының чуруктарын немзэн.

Ч.Н. Хомушку аттыг № 16 лицейининг өөреникчилери 6 класс Аюша Сарыглар, 2 класс Алеша Сарыглар, 4 класс Аэлита Сарыглар олар Кызыл дептерде кирген дириг амытаннар – кызыл бөрү, орлан-ак-кудурук, кавказ арга-арыг диизининг дугайында илеткелдерни кылганнар. «Убусунур ыйгылаажы» камгалалдыг черниң бойдус чырыдышкын болгаш туризм килдизининг методизи Мария Галацевич кызыл бөрү дугайында немей чугаалаан.

Хемчегининг төнчүзүндө шупту киржикчилерни Бүгү делегейининг бойдус кам-

галал фондузунун демдектери болгаш календарьлары-биле шаңнаан. Шупту киржикчилерге болгаш эртем удуртукчуларынга «Биче эртемнер академиязынга» киришкен дугайында Национал ном саңының сертификаттарын тывыскан.

Эртемденнерге, аныяк киржикчилерге, оларның эртем удуртукчуларынга солун болгаш уткалыг илеткелдери дээш өөрүп четтирдивис. Дараазында 2022 чылда Биче академияның ужуражылгазынга база белеткенер бис.

Елена МОНГУШ,
Информация библиографтыг
килдистинг кол библиогравы.

ОРУКТАР ТАЙГЫР,
ЧОЛААЧЫЛАРГА
ОВААРЫМЧАЛЫГ
ЧОРУУРУН
ДЫЦНАДЫП ТУР!

ДУЗА ХЕРЕК АПАРЗА,
ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОН
ДУГААРЛАРЫНЧЕ ДОЛГАП
БОЛУР: 101, 112.

«ШЫННЫҢ» почтазындан (Чоннуң үнү – эдилге чок чагаалар)

ОЮН ТАНЧАЙ

(Төнчүзү. Эгези № 11, 12 "Шында")

Сөөлүнде билдингени болза, 1938-1940 чылдарда Тывага болуп турган коргунчуг политиктиг шаажылаалды ССРЭ-ниң Тывага төлээзи Иван Терентьевич Мулюкин удуртуп турган. И.Роговтуң минигени-биле алырга (1958 ч. июнь 17), ол И.Мулюкин-биле 1938 чылда С.Чүрмит-Дажы баштаан япон үзелдиг контрреволюстуг организацианың сойгалап илереткеш, узуткап каан. [Москаленко Н.П. М. 2004. Арын 148]. Ынчап кээрге даштыкы чылдагаан, ССРЭ-ниң күчүлөкчи эрге-чагыргазының талазындан дорт киржиштин 1938 чылдың октябрь 16-да Тыва чазактын удуртулгазын узуткаарына шиитпирлиг ужур-дузалыг болган.

Ынчалзажок хат чокка сиген бажы шимчевес. Ол дээрже иштиги чылдагаан, тыва удуртулганың эрге-чагырга хунаажып, бот-бодунга удур демисежип, Москвага чедир чаргылдажып турганы-дыр. Баштайгы август 30-ден 31-же хуралга Чүрмит-Дажыларны буруудадыр политиктиг барымдаа тывылбааны шуут-ла илден. Ийи тала бот-боттарын бактажып, «сен, мен» дижиринге өй болган. Ооң соонда шынап-ла айыылдыг политиктиг нүгүлдээшкннер тыптып келген. Ол дээрже «Япон армияның күжү-биле ТАР-ның хувискаалчы чазан болгаш намын дүжүргеш, моол-биле кадып, оларны Японияга колония эргелиг кылдыр чагыртыр. Тываның болгаш Моолдуң ССРЭ-биле бүгү харылзааларын үзер» нүгүлдээшкннер-дир» дээн чергелиг С.Токаның илеткелинде политиктиг шак ыңдыг бодалдар С.Чүрмит-Дажы баштаан С.Токага удур сүлчээге кажан-даа турбаанын архив материалдары бадыткап турар.

Ынчап кээрге шак ол политиктиг нүгүлдүң автору ССРЭ-ниң бүрүн эргелиг төлээзи И.Т. Мулюкин болгу

дег. ССРЭ-ниң иштиги херектер чериниң оралакчызы Фринковскийниң айтышкынында «бистиң Моолга дуржулгавысты утпаңар» дээн. С.Токаның Чүрмит-Дажы, Танчай сугларның контрреволюстуг бөлүүн узуткаан дугайында илеткелин ооң ынчангы кадайы Александра Георгиевна Алексина ийи хондур дүн, хун бижик кагар машинага парлап турган. Чаңгыс бо барымдаа безин С.Токаның ынчангы илеткелни эзулуг долу албан документи эвес, хоойлу-дүрүмге дүжүр ужуз чок, юридиктиг күш чок, өске күрүнениң чөвүлөкчизиниң (И.Т. Мулюкин) дузазы-биле бодунуң политиктиг удурланкычыларын буруудадыр дээн идеологтуг шуугаашкындыр. Бир эвес хуу талазы-биле деңзигүүрлээр болза, илеткелдиң алдан хуузу анаа нүгүл, а дөртөн хуузу дөңгүл-ле шынга дүжүр. Ол дээрже Чүрмит-Дажының бөлүүнүң политиктиг туружун шуут-ла кем чок деп болбас, оларның үзели чаа төрениң сагылгазы-биле каржы берген. Ынчалзажок олар амы-тынын алзыр хире кем-херек үүлгетпээни-ле шын.

Маңаа бир бадыткал кылдыр дараазында барымдааны кириейн. 1938 чылдың сентябрьда эш-өөрүн нүгүлдөп, ооң хөлөгезинге дириг артан ийи кижиниң бирээзи Күжүгет Серен Тыва АССР-ниң прокурорунун, Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң чанында Айыыл чок чер комитетиниң даргазының адынга кириген билдиришкниинде (Кажан бижээнин айытпаан. Өске документиер эзугаар 1962 ч. август хевирлиг) чеди хонук иштинде дүн, хун чок хилинчектеп, кыжанып, эридеп туруп бээр, 1938 ч. чайынында меге өчүктөр бергенин миннип бижээн. Оюн Танчайга хамаарыштыр ол мынчаар нүгүлдээн: «1933 ч. апрельде О.Танчай мени бодунуң контрреволюстуг херээнче күткүп кириген. Моолдар, кыдаттар, тывалар эрги эзу-чурумну катап эгидер, келир үениң делегей дайынының соонда Тыва, Моол болгаш Кыдат каттыжар ужурулуг. Тыва рустан хоорлу» [ТГШ-ниң Бижимел орундузу. Т II. херек 1292/ Арын 122].

К.Серен билдиришкниинде оон ыңай мынчаар айыткан. Истекчилер (эзу эдерген – автор) дараазында «буруудаттырып» турар кижилер-биле Серенни нүүртештирер деп барган. Танчайны кыйгыртып келгеш, Серен-биле нүүртештирерге, демгизи нүгүл-дүр дээш бадыткаваан. Ону ийи дугаар нүүртештирер келирге, ола нүгүлдү шын деп чөпшээрешкен. Мону бодаарга, байысаакчылар О.Танчайга амы-тынны арттыралын азап азы шыдаар аргажок кылдыр эриидээн турган боор. Хоойлууга удур эрииделге бөлүктүң кежигүннериниң шултузу таварышканы чигзиниг чок. Ынчангаш олар боттарына удур өчүктөр берип, херек кырында С.Токага удур сүлчээлежип турганын өскерттип, Тываның чаа эрге-чагыргазын дүжүргеш, эрги төрени катап тургузуп, Тываны Моол-биле кадып, Японияның чагыргазынче кирер дээн чергелиг меге өчүктөр бээринче «истекчилер» күш-биле албадапкан.

Шак ынчаар «шииттирген» тос кижиниң ийизин «шын өчүк» берген дээш дириг арттыргаш, чедизин, ооң иштинде Оюн Танчайны 1938 ч. октябрь 16-да боолап өлүргөн. РСФСР-ниң Дээди Судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязының 1964 чылдың сентябрь 3-теги доктаалын эзугаар 1938 чылдың октябрь 13-те ТАР-ның Дээди Судунуң онза суд коллегиязының шиитпирин күш чок болдуруп солааш, херекти соксаткан. Ынчалдыр тос кижиге дегере агарган.

1994 чылдың сентябрь 17-ниң хунунда Таңды кожунуң төвү Бай-Хаак суурга болгаш «Межегей» совхозтуң төвү Алаак суурга Октябрьская болгаш Тракторная кудумчуларын 1938 чылдың октябрь 16-да политиктиг нүгүлге таваржып бооладып шииттирген Оюн Чырандай оглу Танчайның алдар-адынга тураскаадып эде адаарының байырлыг чыгыжы болган.

Монгуш БАЙЫР-ООЛ,
философия эртемнериниң кандидаты, Россия-
ның Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

НАДЯ РУШЕВАНЫҢ ЧУРУКТАРЫН КӨӨР ДЭЭШ...

(Уланчызы. Эгези № 11, 12 "Шында")

Ол ышкаш Н.Д. Ажыкмаа-Рушева Моол Арат Республиканың Улан-Баторга опера театрына балет бөлүүнге репетитор башкы бооп ажылдавышаан, уран чүүл училищезинге танцы башкылап, Н.К. Рушев ол-ла театрда декоратор чурукчу база чаа ажиттыг уран чүүл училищезинге чурулга башкылай бергеш, моол ажы-төлдү танцыга, чуруурунга өөртөккөн. Рушевтерниң өг-бүлөзунин төөгүзү – Тываның база Россияның уран чүүлүнүн төөгүзү. Наталья Дойдаловна Николай Рушевиниң өөнүң ишти, ооң чогаадыкчы сорук кирикчизи. Оларның уруу, анык чурукчу Надя Рушеваның шыя тырткан илбилиг дүрүлери кайгамчык дириг, тускай үнүг болгаш аялгалыг. Чырыш кылдыр чайнай каапкаш, кижилерниң сеткил-сагыжына балалбас чырык, чараш исти арттырып каан талантылыг уругнуң дугайында эвээш эвес шүлүктөр, очерктер, тожулар бижиттинген. Амгы үеде бижиттинген Людмила Прусакованың, Татьяна Хатинаның шүлүктери, Зоя Донгактың «Талантының бүдүш-чаяны» поэмазы Надя Рушевага тураскааттыг. Ооң арттырып каан чуруктары – чоннуң хайыралыг өнчүзү моон сонгаар-даа кижилерниң сеткилинге таалаалды, магадалды шаңнаар.

Наталья Ажыкмаа-Рушева эргим кижилерин – уруун, өөнүң ээзин чидирпекеш, чүве көрбөстөй бергеш безин ундарап салдынмай, сөөлү тыныжына (7.01. 2015 чыл) чедир ооң чуртталгазының ужуз-утказы, сорулгазы болу берген уруунуң уран талантызы чонун өөртүп чорзун дээш ооң чуруктарын кадагалап, камгалап, суртаал ажылын калбарткан.

Назы-хары улгадып, күш-шыдалы кошкап келгеш, Лев Толстойнуң «Дайын болгаш тайбың» деп романына кылганы 470 иллюстрацияларын Москвада Лев Толстойнуң музейинге, 42 чурукту Ленинградта Александр Пушкинниң музейинге, элээн хөй чурукту Тываның Национал музейинге берген. Кажан Феодосия Гриниң, Ялтада Чеховтуң, Саратовта Фединиң музейлери Надяның чуруктарын дилеп туруп бээр, Н. Д. Ажыкмаа уруунуң чуруктарын ол-бо хоорайларже таратпайн, бүдүнү-биле кадагалаар кыл-

дыр Совет Культура фондузунче чагаа бижээн. Ур-даа болбаанда ол фондунуң баштаар чериниң бирги оралакчызы Георгий Васильевич Мясников баштаан үш кижиге чедип келген.

– Силерниң чагаанар дээш улуг өөрүп четтиргенивисти илередип келдивис. Уруунарның чогаадыкчы салгалы, ооң катап-таттынмас талантызы бүгү чоннуң өнчүзү болуп, алдын фондуга кирер ужурулуг. Ооң чуруктарының делгелгезин үргүлчү организастап, Надяның чуруктарының альбомун үндүрер бис. Ынчангаш ооң ажылдарын эмгелеп, даңзылап-бүрүткээр-биле тускай ажылдакчылар томуйлап кагдывыс – деп, Георгий Васильевич чугаалааш, кады келген кижилери-биле таныштырган.

Наталья Дойдаловна Культура фондузунуң ажылдакчылары-биле кады уруунуң бажында артып калган бүгү-ле чуруктарын эмгелеп кирипкен. Ол чуруктар ам хөй-хөй чылдарда чонга бараан болуп, салгалдан салгал дамчып чоруур чоннуң өнчүзү апаары, уруу эвээш чурттаза-даа, эки чүвени кылып четтигипкени – иениң сеткилин өөртүп-ле чоруур чүве ол.

2014 чылдың ноябрь 21-де Москвага Россияның Чогаалчылар эвилелинге база 2015 чылдың февраль 18-те Москвага Литераторларның Төп Багычына (ЦДЛ) Марина Замотинаның удуртулгазы-биле Зоя Донгактың «Надя Рушеваның авазы» (орус дылда) номунуң таныштырылганы болган. Ол ужуражылгаларың аалчылары болгаш кижикчилери А. М. Горький аттыг Литература институтунуң доозукчулары, чогаалчылар Дмитрий Горбунов, Юрий Сенчуков, педагогика эртемнериниң кандидаты, РФ-тиң хундүлүг башкызы Лариса Дмитриева-Кравчук, Удмуртиядан келген журналист-редактор Елена Лужбина, анык журналист Раиса Осадчая, чогаалчы, журналист Вардван Варжапетян болгаш оон-даа өскелер болган.

Кежээниң башкарыкчызы, чогаалчы, номнуң редактору Марина Замотина бо ном (номну көргүскөш) – Наталья Дойдаловна Ажыкмааның, анык чурукчу Надя Рушеваның авазының сактышкыннары-дыр. Номну Надяның чуруктары каастаан. – Номну сагыш хандыр магадап номчаан мен, ылаңгыя эң эгезинден

ортузунга чедир сөзүглелдер кижини кайгадып хөлзеди бээр. Чижээ: Наталья Дойдаловна 9 өскүс артан уйнуктарын өстүрүп каан кырган-авазын: «Шала хөкпөө берген, узун эвес дурт-сынныг кырган-авамны, ылаңгыя ооң кыптыккан кара карактарын кезээде сактыр мен. Сактырымга, ооң карактары караңгыны безин чырыдыптар ышкаш, ол чырыктың чылыын, эргимин чүү дээр – ооң чанында бүгү чүве чечектелип, частып келген-биле дөмей...». Шак ыңдыг сагыш-сеткилди хаара тудуптар одуруглар номда хөй – Тываның бойдузу: кайгамчык даглары, дамырактың шулураажы, сагланашкан чечектери каракка чуруттунуп кээр. Ынчангаш ол бүгүден Тыва чуртун, тыва чонну билип алгаш, авазы уруунга сеткилин байлаан шаңнаан-дыр деп кижиге билип каар. Кайгамчык талантының эге үрезинин авазының аа сүдүн дамчыштыр алгаш, чоорту кижилерниң аажы-чаңын, сеткил-сагыжын кончук тода билген Надя Рушеваның чуруктары херечилеп турар-дыр.

Номнуң даштыкы хевир, каасталга, шимелдиз, парлап үндүргени арай хирелиг болганы акша-төгөриктен хамааржырын билер мен. Ынчангаш ону маңаа сайгарбас бис.

Наталья Дойдаловна – Тывага балет уран чүүлүнүн үндөзлекчизи. Баштайгы тыва «Элдек шыңгырааш» танцыны хореограф албан-биле көдээге барып, тыва херээженнерниң амыдыралын, ажил үезинде шимчээшкннерин хайгаарап тургаш, тургускан. Өөнүң ээзи Николай Рушев-биле Таджикистан болгаш Моолга ажылдап тургаш, Тываның даңды сактып чораан. Москвага келгеш, Наталья Дойдаловна үш харлыг Надя-биле Тывага баргаш, ону төрөөн чери, төрөл чону-биле таныштырар. Енисейниң кыдында паркка анык назынның «Элдек шыңгыраажын» танчылаптарга, чаш Надя балетке ынакшып, балериналар чуруур апарган. Кайгамчык бо номнуң ачызында Надя Рушеваның омур-хевир биске улам чоок, эргим-дир. Ам чурукчу кыстың талантызы төрөөн Тыва, авазының кырган-авазы, иези-биле, авазы Николай Константинович Рушевиниң өг-бүлөзи-биле сырый тудужун билдивис. Кажан Марина Замотина меңээ –

номнуң авторунга сөстү бериптерге, номну бижип эгелей бергеш, бергеде-жип турарымны «Некрасовка» чогаал студиязынга коллегаларым дыңнааш, улуг сонургал-биле айтырып-ла эгелзэннер: «Надя Рушеваның авазы дириг чүве бе?», «А Надя Рушева – тыва кижиге бе?». Тоожунуң эге үзүндүлерин сайгарган соонда, студияның удуртукчузу Полина Рожнова кончук херектиг бо номну улай бижириң сүмелзэш, редактор Марина Замотина-биле таныштырган. Ол ышкаш тоожудан үзүндүнү «Литературные россыпи» альманахка парлаан. М. Булгаковтуң болгаш Л. Толстойнуң чогаалдарына, «Пушкиниана» Надяның чуруктары баштай утказының аайы-биле эгелерге турган. Меңге сургуул мээң акшага чединмезимден хамык чуруктар бо номда эң сөөлүндө келгенин эскерген боор силер. Төндүр бижипкеш, номну үндүрери-биле деткиччилер дилеп шаг болган мен. Тыва Республиканың Культура яамызы (министр Донгак Вячеслав Октябрьович) бир комиссияның шиитпирин манаар дээн. Үе маңгыр! Бөдүүн, топтуг, чүве көрө албас, хөй сөс чугаалавас, угааны чарт, 88 харлыг Наталья Дойдаловна меңээ: «Мен хөөрде бир будум-биле базып алгаш тур мен. Дириг чыткаш, номну көргөн болзумза аар» дептерге, кандыг-бир аргазын тып, номну үндүрер-дир деп бодай бердим. Маңаа мээң ажы-төлүм дыка дузалаан. 2014 чылда – Культура болгаш орус дыл чылында, Тыва биле Россияның чаңгыс эп болганының 100 чылында номнуң чырык көргөни төөгүлүг.

«Некрасовка» студияның удуртукчузу Полина Рожнова: «Зоя Донгак бодунуң акша-хөрөңгизи-биле номну чогуур үезинде үндүргени – кол-ла чүве – Наталья Дойдаловна көрүп четтигипкен! Бо ном 2015 чылдың январь 7-ге чедир ооң назынын узаткан-дыр! Надяның авазы номну көрүп кааш, дыка-ла өөрзөн, номчуп бээр, дыка амыраан – ол дендиги чугула-дыр! Наталья Дойдаловнаны бис чылы-биле сактып артар бис. Бистиң дузавыс дээр, Зоя биле Марина Замотинаны таныштырганы база бистиң альманахка бо номдан бичии үзүндүнү парлааны-дыр.

(Уланчылыг).

Зоя ДОНГАК,
эмчи, Россияның Чогаалчылар бол-
гаш Журналистер эвилелдериниң
кежигүнү, аспирант.

Тываның Наадымнарының 17 дакпыр тиилекчизи
Күчүтөмөгө Аяс Монгуш оғлу-биле.

"Хүреш" сеткүүлүнүн редактору Аяс Монгуштун
репортажындан үзүндүлөр

ЭРНИҢ ЭРЕЗИ

СПОРТЧУ ХҮРЕШТИҢ БАЙЫРЛАЛЫ деп болур кончуг-даа чараш, көрүштүг, тускай хевирге хостуг хүрешке ийи аңгы деңгизге долгандыгы хевирге "ЭРНИҢ ЭРЕЗИ" төлевилелдин маргылдаазы канчаар-даа аажок бедик деңгелге болуп эрти. Хостуг хүрештин, спорттун аарыкчылары кандыг-даа солун концерт көргүзүп солуп болур мага хандыр сеткилинче кирип дыштанган дээр болза, частырыг эвес боор.

Бо төлевилелдин эгезинден рекламазы үнүп кээрге-ле бир тускай сонургап, эскерип келген кижилер мен. Ол хире рекламдан оон черле кудулавас деңгелге эртер болза, эки-дир дээн бодал ышкыш болуп эрти. Мында черле продюсер, режиссер кижинин ажилын бедик деңгелге кылганын демдеглевес арга чок. Мөгелерниң кылып турар аргалары, хүрежи, демиселче чүткүлдүү, көрүштүүн шупту көргөн аарыкчылар эскерген. Спортчу ужуражылгалардан аңгыда ниити байдалдың шуптузун сонургап көрүп ордум, чоргааранчыг-дыр, эр хейлер, зыт-кеш, хан-дамыр изип, соолаңайны бээр болуушкуннар хей болду.

Аяс Монгуш Моолга чоруп турган үезинде.

Тываның Спорт яамызы, спортчу хүреш федерациязы бүгү-ле күжүн мөөңөп, демнии-биле демнежип кылганы каракка көскүдүр, дорт дамчыдылганы эптиг байдалга эрттирип шупту үүрмек ажилдарче кирип тургускан. Мында эскереримге Оваа-медиа @ovaamedia продакшн компания кончуг улуг күжүн кириштирип турары көскү болду, эр хейлер, база деткикчилер чокта бодалдар каяа боттаныр дээр силер, деткикчилер эң кол улузувус, оларга база четтиргенивисти илередир-дир бис.

Хостуг хүрешче шак-ла мынчаар көрүштү өскертип, аарыкчыларның сонургалын оттуруп улай ажилдаар чүве болза, черле бо спорттун хевириниң талалакчылары көвүдээр, моон-даа сайзыраар. Сайзыраар дээр-ле мөгелеривис моон-даа улай хей-аът көдүрлүр, күштөлир, Олимпий болгаш делегей чемпионнары үнүп кээринге бүзүрел ам-даа дам-на улгадып кээр, төккөн дер кажан-даа халас барбас "Эки кылган ажил, элпечитпес алдар". Бо төлевилел уламчылаар дээр-ле канчаар-даа аажок өөрүнчүг болду, база катап улуу-биле четтирдивис, эрттирикчилер, Тыва спорттун ам-даа сайзыраарын, Төрзөн Тывавыс сайзыраарын!!! Чугаалап бижириге-даа берге-дир, чугаалаар сөстөр-даа чок, чүгүле карак-биле көөр төлевилел чорду!!!

Немээр, сүмелээр, өөрүшкүзүн үлежир улус бар болза бижиер-ле чонум.

Хорлоогийн Баянмөнх Моолдун Наадымнарның 10 дакпыр чемпиону, Дархан Авырга мөгө, Олимпий оюннарының мөңгүн медальдың эдилекчизи, делегей чемпиону, ийи дакпыр мөңгүн медальдың эдилекчизи, самбога делегей чемпиону,

Моолдун XX вектин эң тергийн мөгөзи, Моолдун Маадыры, делегейде алдарлыг мөгө Тывавыска каш-даа удаа келген Тыва Моол национал хүреживистиң сайзыралынче улуг үлүүн кирип чоруур алдарлыг мөгениң февраль 2-де төрүттүнгөн хүнү. Кожавыс, хоочун алдарлыг мөгөгө төрүттүнгөн хүнү тварыштыр изиг байырывыс чедирип, каң кадыкты күзеп база Тыва Моол национал хүреживистиң найыралы, демнежилге, сайзыралынга улуг үлүүн ам-даа кириринге идегээр-дир бис.

Шагаа 2021 хүрештин маадырлары шүүлген мөгө Арзылан мөгө Сылдыс Монгуш база чараш дидим хүрежин көргүзүп, дөрт мөгениң санынче кирип туткаш, "Эң чараш арга" шаңналга төлөтпиг болган Начын мөгө Монгуш Артыш мөгелеривис бола-дыр, дидим чараш хүрежиңер дээш, эр хейлер!!!

Шүлүк кыдыраажындан

Тыва черге тыва дылдыг тыва төл бооп,
Тыптып келген кежимин улуун,
чоргааранчынын.
Бурун дүптен өндүр чаагай төөгүлүг
Бууруп чоннуң төлү-дүр мен, өөрүнчүүн.
Ынак, дөлем Тыва Черим таңдылары –
Ынаныжым, онза бедик сүлдө-сүзүүм.
Көк-көк даглар чазык арны, аян-шоору –
Хөңнүм иштээн хөрлүг ырым,
байлакшылым.
Ыдык, чараш Тыва Дылым –
эртинем-дир,
Ырак, узак чоруктарга чалгыным-дыр.
Сагымны чылдып чоруур
кара чаңгыс
Сагымзыным, чайыр оттуг
чырыткым-дыр.
Чүс-чүс чылдан өгбелерим уя-одаа –
Чүрээм болган, уран тоолзуг
Тыва Чурттуг,
Оккур мерген, оя сөглээр Тыва Дылдыг
Оюн оя чурттап чоруур Тыва Төл мен.

Кулун чуртун сагыммас бе...
Чалгынынга часты эккеп,
Сайлык кушкаш чуртун йөрзөп,
алгавас бе...

Шагжаң доштан дамырактар
Чара чүткүп, четтинчипкеш
ырлашпас бе...

Мургу ойнаан чараш уруг
Мугур-Талдың унун катап эргивес бе...
Сыннар эдээ кезек шаттан
Сыгыргалар үннер алчып

этпес деп бе...

Эрзэн чечек тайга чериниң
Эдзэн каастап сеткил өөртүп
үнмес деп бе...

Мөңгүлөктүн мөңгилерин
Пөрүк уруг баарзап харап
орбас деп бе...

Борбак шеттин буьдуун орта
Бора шийжек эжи-биле болчашпас бе...
Давыргалар кежиин кый деп,
Тайгазынга эргеленип маңашпас бе...
Кара баарның көгү болган
Кара-Шанчынын күжүр уруг дүжөвөс бе...
Эртенги хүн шалып дээрге,
Эрзэннерде улар куштар хөлзөвөс бе...
Чалымнарда эзирлерниң
Чаккыргылаан сүрлүг үнү
дыңналбас бе...

Хунук хөөннүг уян уруг
Кулун чуртун хөрөк саргып
сагыммас бе...

Оо, Черим! Орлан, чоргаар чалгын
херген эзирлер дег,
Оолдарыңның эрес-шоова

магалыын ай!
Оргулаштың чечектери сагындырар
Оюн-баштак кыстарыңның
чаптанчынын ай!

Амыдырал каазын ырлаан,
төнчү билбес,
Агым, оожум хемнериңниң чаражын аа!
Мөңгүнелген, ховар байлак

шыгжамырлыг,
Мөөрүктөрлиг тайгаларың онзазын аа!
Сайгак, чээрден кодан-кодан көжүп

оьттаан
Сарыг, делгем ховуларың эргиксенчин.
Өрү хүннүң херелдери дам-дум эртер

Өзен каттыг аргаларың кезиксенчин.
Көксүг, эмзиг агаарыңны тынып, мандып,
Көккүр дээрниң аязынга чоргаарланып,
Чүстүг сизген сый баспайн,

каазың кайгап,
Чүс-чүс чылда өөрүп-хөглөп
чурттаканчынын!

Сайлыкмаа КОМБУ,
чогаалчы.

МӨГЕ ДЕРИИ

Доңнуң быжыг туруштуу дег
Дошка баглаан, хей-аът чайнаан,
Сүлдөм бедик тудуп чоруур
Сүзүглелим – тыва бөргүм.

Каас торгу хирленмезин
Кара черге дүшпезин деп,
Сымыранып йөрзөп тургаш,
Сырып, даараан содак-шудаам.

Дээрже, хүнче харап көргөн
Дээктелбес тайып ушпас,
Чула одум, бүзүрелим –
Чуларлап каан идиктерим.

Вадим ЧЫКАЙ.
Эрзин кожуун.

Чагаалар аразындан

БУДУМ АДААНДА БОМБА

Революцияның кавайы болур Ленинград хоорайга 1963 чылдың август айның чээрби сесте, Островский аттыг театр институтунга өөренир дээш он сес аныак оолдар, кыстар чеде берген бис. Фин заливин эринде Олончингина сес дугаарлыг беш каыт сарыг бажың чурттаар өргэзвис ол болган.

Оолдар, кыстар чурттаар өрээлдерни үлөп-ле эгелзэн. Аамайым аайлыг звес, меңээ орун чок болган. Меңээ чаңгыс хонук, беш дугаар каытта өрээл хостуг, ында негр чурттап турар, аңаа хонар сен, ам дээрде орун чедишпес-тир дээш, беш дугаар каытта ийи кижичыдар өрээлге мени чыттырып кааннар. "Кежээ негр чедип кээр, хөөрежи, таныжып алыр сен" — дээш, Анна дээр угбавыс үнүп чоруй барды. Өрээлде чааскаан, негрин келир-ле звесне деп бодап коргуп каап орғаш, узун орукка турупкан кижичыдар удуп кааптыр мен. Орайтай берген. Эжик-даа ажыттынды-ла, кап-кара арын көстүп кээр, бажымны чоорган иштинче супкаш, бажым кырында чооргандан бичии үт кылып алгаш көрүп чыдыр мен. Негрин мени-даа тоовайн уштунуп эгеледи. Чүглө труктактыг. Кап-кара кижичыдар бодаарымга оң каразынга өрээл ишти караңгылап калган ышкаш болду. Ак чоорган адаанче кире берди. Удуп каап-

тыр мен. Эртең оттуп келиримге негрим чок. Орун эткеш, чоруй барган болду. Мен тура халааш, карарып калган ирги бе дээш ак чоорган аяжыдып көөрүмге анаа болду. Чүнү канчаар боор, аайын тыппайн орунда чыдыр мен. Анна угбай бо кире халып келди. Орун белеткеп кагдым бараалы дээш, мени эдертип алгаш базыпты. База-ла беш дугаар каытта ышкаш өрээлче кире бээр, Иван Талаевич Комбу шайлап олур. Оң-биле кады чурттаар аас-кежиктиг болдум. Иван Талаевичини көөрүмге салагай талакы холунуң айтыр салаазын марля-биле шарып алган, чүге дээр орукка кел чорааш, демир-оруктуң бир-ле эжинге салаазын үзе кыстырыпкан кижичыдар. Иван Талаевич менден чээрби хар хире улуг. Ол режиссер курузунга өөренир дээш институтка өөренип кирген.

Сентябрь бирээден эгелзеш төпте Мохоява кудумчузунда Островский аттыг институтка өөренип-ле эгелзэн бис. Ыры башкызы Зинаида Антонова меңээ дыка ынак. Ыры клазынче кире бээримге, "Но, как живешь, Дырычок?" дээр. "Хорошо" дээр мен. "Улетела пташечка" деп ыры өөредип турган. Пианинога үдөп-ле эгелзэр. Ырлап-ла эгелзэр мен. Доктаа-дыпкаш: "Ты, Дырычок, сегодня кушал?" деп айтырар. "Таа" дээр мен. Башкым

улуг кара сумказындан улуг кызыл яблок уштуп бээр. Дүш чок чооглап оор мен. Башкым пианинозунга ойнап-ла эгелзэр, ырлап-ла эгелзэр мен.

Улетела пташечка в дальние края
Унеслася молодость ясную мою
деп ырлап бар чорумда, башкым, "На сегодня хватит" дээш "Ты такой худой, Дырычок" дээш сумказындан акша уштуп бээр. Кармактапаш "спасибо" дээш чоруптар мен.

Чылдар эртип эгелзэн. Чурттап турар өргэзвистин артында сесерлик бар. Ында чон дыштанзын дээш узун сандайлар салып каан. Ында шөлзэн сандайга номчуттунуп кичээлдээр мен. Будум адаанда борбак баштыг көк демир бар. Ону тепкилеп каап, таакпымның бажын аңаа өжүрүп каап номчуттунуп оор мен. Соңгу чүктүң ак дүнелеринде-даа номчуттунар мен.

Бир-ле катап кичээл соонда институттан чедип келиримге, сесерликте олурар сандайымны кызыл хендир-биле долгандыр кажаалап алган, тускай хептиг солдаттар-ла ыйнаан, узуну мен хире бомбаны машина кырында чүдүрүп турлар. Ол мээң бажынче тепкилеп, таакпым бажын өжүрүп орган көк демир бомба болган. Кортканым аажок. Ынчалза-даа иштимде немец-фашист эжелекчилерин бажынче тепкилеп, таакпым бажын хаваанга үстүрүп турганзыг болдум. Бистиң эки турачылары-

выс Украинаның калбак ховуларында, хоорайларының хөөрлеринде кара бажын салганнар хей. Ишкин чурттуг мээң даайым Ровно хоорайның хөөрүнде кара бажын салган. Ону эки турачылар дугайында номдан номчаан мен. Оң ады бистиң национал парк аскында база бижип каан. Бистиң эки турачыларымыс амы-тынын берзе-берзе Украинаны хостап кааннар. Ровно хоорайның бир кудумчузун "Тувинские добровольцы" деп алдын бижибиле бижзэн. Бистиң улуг чогаалчымыс Монгуш Өлчөй-оол мынчаар бижип каан, танкист Чүргүй-оол дугайында чиртим бужар фашист сектер, Совет черден сирбектенип шаап-даа кирген, Совет шериг чылча шапкаш, хөөрже кири каап, чолдуг черин арыглажып шаанга кирген ындыгларның аразынга шириин кижичыдар танкист кады турган. Эрес, дидим маадырлыг дээш аңаа база Европа берген уштуп мөгөйип каан. Шынап-ла, бистиң маадырларымыс хей. Бурун шагда маадырлыг Сүбедей, оң салгакчызы Шойгу, Чүргүй-оол, Кечил-оол, Тоюнчук, Бүрзекей, Бурзууна дээш оон-даа өске. Мен ол маадырларымыска чоргаарланып чоруур мен.

Ада-чуртум тайбың турзун,
Арат-чонум байлак болзун,
Ажил-ижин сайзырадып,
Амыр шөлзөн чурттаар болзун.
Тирилге хүнүңге тураскааттым.

Дырык МОНГУШ,
Тываның улустуң артизи.

САЛЫМ-ЧАЯАННЫГЛАР
АРАВЫСТА

ТР-ниң Чазаа 2021 чылды чоннуң бот-идепкейин илередир, боттандырар кылдыр чарлаан. Президент грантызының төлөвилелдери угланышкыннар аайы-биле кайда-даа калбарган.

Данил Хаакович Хомушку — төлөвилелдериниң бирээ-зинде идепкейлиг киржип турар, культураның болгаш уран чүүлдүң хоочуну. Ол 1953 чылдың февраль 25-те Барыш-Хемчик кожуунуң Эрги-Барлык сумузунуң Хапчык-Арга тайгазында Сарыг-Хая деп кыштага кадарчы Хомушку Хаак Дашовичиниң өг-бүлөзине төрүттүнгөн. Өөреникчи Данил өскө өөрлеринден ылгалып, уран чүүлге бир тускайлап ырлаар, сыгыт-хөөмөйлээр, шүлүктөр-даа чогаадыр талантызы илереп келген. Оң ынчан бижзэн шүлүктери "Мактанкычы Хуна", "Шыңгы Адыг", "Хемнер" болгаш "Чалгаапайның частыры" деп шиижигежи "Тываның аныяктары" солунга чырык көөр аас-кежиктиг болган. Эрги-Барлык школазын 1971 чылда доозупканда, Тываның күрүнө филармониязындан келген Роберт Лесников, Сергей Монгуш көдээ суурлардан уран талантыгылар дилеп турда, аныак оол Данил шилиттингеннериниң бирээзи база ыры-хөгжүмнүң болгаш танцының "Саян" ансамблинге ыраажы, хөөмейжи бооп ажилдаарынга идиг болган. 1974 чылда РСФСР-ниң алдарлыг артизи Хензиг-оол Күжүгеттин удуртканы цирк бөлүүнче шилчип, олар-биле кады Татария, Удмуртия, Бурятия, Чита облазы болгаш оон-даа өске черлерге боттарының талантызын бараалгадып четкеннер.

1976 чылда Данил Хаакович Эрги-Барлык сумузунга чаа туттунган Культура бажыңыга методистеп ажилдавышаан, аныак-өскөнге сыгыт-хөөмейни сайзырадып, өөредип, Доңгул аттыг аас чогаал бөлүүн тургускан. Өөреникчилерге "Дамырак", "Хүлүмзүрүг" болгаш аныяктарга "Шенне" аттыг хылдыг хөгжүмнүг эстраданың ансамбльдерин удуртуп турган. Ол шиби бөлүмүнүң идепкейлиг киржикчизи болуп, көрүкчүлөргө уттундурбас хей-ле овор-хевирлерни ойнаанын чону утпайн чоруур. Республика чергелиг шиби көрүлдезинге "Самбажыкта" Кызаңнай хүндүнү, "Кызыл үерде" офицерни, "Дөңгүр-оолда" ашакты, Хакас Республиканың Аскиз суурга регионнар аразынга болуп эрткен "Ак бөрүлериниң салгалдары" деп шиби көрүлдезинге киржип, Эдуард Мижиттин "Иениң ынакшылы" деп шиизинде ашактың ролун база республиканың "Уран чүүлдүң күзүңгүзү" деп шиби көрүлдезинге киржип, Саая Хураган-оолдун "Ынакшылдың дузактарында" Думчук-Кожаның, Чингиз Айтматовтун "Мансуртунда" Байның рольдарын чедишкенин ойнап көргүскөн. Легенда болган тыва "Хайыраан ботта" Хам-оолдун овор-хевирин чедимчелиг ойнааны дээш "Эң эки эр роль" деп атка четкеш, бо хүнде эш-өөрүнүң аразында "Хам-оол" деп шолла атка четкени оң дугайында хейнү чугаалап турар. 1981 чылда Тываның культура яамызы шиби коллективтериниң

Данил Хомушку
Шагаа байырлалының
үзүндө.

көрүлдезинге 1-ги черниң диплому-биле каттай "Улусчу театр" деп бедик атты тывыскаан. Данил Хаакович улусчу театрың чурукчузу, режиссеру, актер болуп база ажилдаан. 1978 чылда Якутск хоорайга Бүгү эвилелдин национал хөгжүм херекселдериниң эстафетазына киришкеш, дипломант атты чаалап алган. Ол чогаал ажилын уламчылап, шүлүктөр, аялгаларны чогаадып бижип чоруур. Олары "Шын" болгаш "Хемчиктин сылдызы" солуннарга үнгүлзэн. 1997 чылда зона чергелиг "Хемчик уну чуртмайны" бот-тывынгыр композиторлар мөөрейинге киришкен. "Эзир", "Барлык хем", "Эрги-Барлык школазы" деп бодунуң сөзүңге бижзени ырлары чырыкче үнгөн.

2007 чылда Валерий Сарыг-оолдун чогаадып тырттырганы "Адазының огу" деп уран-чечен тыва кинозунга адазының кол ролун Данил Хааковичиниң ойнаанын көрүкчүлөр сактыр боор. База-ла оң киржилгези-биле "Адазының огу-2", "Албыстыг эл" база "Эки аъттын ээзи" деп тыва киноларга актер болуп ойнаан.

Данил Хаакович Культураның болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдезинге кириген үлүг-хуузу дээш ТР-ниң база Тыва Парламентиниң, Россияның, Тываның проф-эвилелдериниң хүндүлүг бижикилеринге төлөптиг болуп, ТР-ниң культуразына болгаш уран чүүлге кириген үлүг-хуузу дээш медальдың эдилекчизи, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Ол 2 оол, 2 кыстың эргим адазы, уйнуктарының энерелдиг кырган-ачазы. Ажы-төлү шупту аңгы өглүг-баштыг, ажы-төлдүг ажилдап, чурттап чоруур. Кыс уруглары Уран — бухгалтер, Снежаназы база культура ажилдакчызы, улуг огу Арсен Кемеровонун культура институтун дооскаш, хөгжүм школазына башкылап ажилдап тургаш, эрткен чылын "Аныак өг-бүлөгө — кыштаг" төлөвилелге киришкеш, амгы үеде Час-Адырда кыштаг туткаш, ында кадарчы, малчыннап, бичии огу Данил акызының чанында хууда малын малдап чоруурлар.

"КУСКУ ТЕРЕКТЕРНИҢ"
ТЫВЫЛГАН ТӨӨГҮЗҮ

70-80 чылдар үзүндө бо ыры чон аразында неппереп, улус чоннуң аңаа таарзынган хөөнүн бо хүннерге чедир бадыткап чоруурун айтыксаан мен. Ол үелерде "чакпыл" ырлар дирижировис ындыг ырлар хей турган. Ол ырларның авторлары чонга орта билдинмес болуп артып калза-даа, ол ырылар бо хүннерге чедир диңмиреп, чоннуң ынак ырылары апарган дээрзин чугаалаар апар. Чоокта чаа интернет арнынга "Күскү теректерниң" автору Хомушку Данил дээн одуруглар мээң карактарымга илдиге берген чүве.

"Шынап-ла, оң аялганы Данил Хаакович чогааткан бе?" деп айтыргыны оң бодунга салгаш, дараазында харыыны алдым.

Ынчан школына дооскаш 1971 чылда ыры болгаш танцының "Саян" ансамблинге ажилдай берген үе. 1973 чылда Хакасияга гастрольдап чорааш, Таштып суурнуң библиотеказындан хакас чогаалчыларының болгаш композиторларының ыры номун дилеп алгаш, ол номну аяжыдып сонуурга ора, "Күскү теректер" деп хакас дылда "Тоглапча терек, хоглуг чүзүлгү" дээш-ле эгелзэн сөстөрлиг одуруглар оң кичээлгеин хаара тудупкан.

Чаңгыс өрээлге кады чурттап турганы Бажың-Алаактың "Искра" чурттуг Василий-Ондар ол ырыны көргөш, "Таныжып турар уруум өскерли берген, меңээ

ырыдан бижип берем, эжим" — деп дилег кириген. Эрте берген үени чажырып канчаар, ол Василий Ондарның шын адын адавас, эштери Сарыг-оол дириж, шынап-ла, сарыг эр турган. Сарыг-оол-биле чугааның соонда ол үеде шүлүктөрн черле "борастаптар" турган болгаш эштиң саналыга чөпшээрешсе-даа, огулуг чүү деп бижириң боданып шаг болган. Эки-багай шүлүктөр бижип турган саазыннарының аразындан ол-ла хакас ыры номун тып алгаш, ол-ла "Күскү теректерни" тыва дылче очулдурган хевирлиг таарыштыр чогааткаш, аялганы нота билбес-даа болза, боду иштинде таарыштыр аялганы чогаадып тургаш үндүрүп ырлап эгелзэн. Ону эжинге ырлап бээр, оозу дораан гитаразын сегирип алгаш, таарыштыр ойнаан.

Күскү теректер

Күскү теректер бүрүзү хадып,
Кузурум болуп салбаранашты.
Күззэн эжимниң бодалы ырап,
Күзели мени утупкаш барды.

Ушкан ыяштан ногаан бүрүлөр
Угдунмас кылдыр частып келир бе?
Уткан эжи, мен сагышка кирип,
Уйгу-дүжүңгө көстүп кээр мен бе?

Өрттөнгөн хадың катап ыяш бооп,
Өзени шимеп үнүп келир бе?
Өске кижиге барган ынакшыл,
Өңүү меңээ ээл келир бе?

Ажылга ынак бөдүүн бүдүштүг,
Ажык сеткилдиг кыска душпайн
Чалыы мээң чүрээм чазып чораан-дыр,
Чаражыңга чоп ынакшырым ол.

Бо ырыны чонче тарадып ырлаан баштайгы кижичыдар филармонияның эстрада бөлүүнүң солизи, Василий Ондар (шолазы Сарыг-оол) ол. Ынчан ук ырыны "Тываның аныяктары" солунче бээр, чырыкче үнмейн барган, та очулганы болгаш сестери чевен болганы ол, ол үеде шүлүк, ырыларны дыка хынаар үе турган. Удаваанда "Арбай-Хоор" бөлүү ол ырыны улам тараткан. Чүглө олар-даа звес, ол үениң улуг-биче, кырган-чалы улус-чоннуң угаан-медерелинде, сеткил-хөңнүнде сиңип калган кайгамчык сорунзалыг улустуң ынак ырызының бирээзи турганын айтыр апар. "Шын" солунга чедире бээр, "Культура ямызындан айтырар бис" — дээш олчаан шыгжажы кирип, сураг барган. Оң соонда ийи-даа катап бижириге, түңнел чок болганы-биле ону сүржүрүндө чөгөнгөш, соксаан. Амгы бо интернет четкизи калбарган соонда, кижилерниң сагыш-сеткилин өйгөн бодалдары, хомудалдары, күзөлдери боттары-ла ала-чайгаар көстүп кээр апарганы-биле, билбес чүүлүвүстү билип, көрбзэн чүвевишти көрүп турар апарган, сайзыраңгай, хуулгазын үеде чурттап чорууруус бо.

"Күскү теректерни" чогааткан кижичыдар Данил Хомушку дээрзин оң-биле болган чугаадан, автор боду ону бадыткап, частырыг чок — дээрзин чугаалаар болду. Ынчалза-даа бо талазы-биле маргыжышкыннар бар. Ол дугайын Тываның Композиторлар, Чогаалчылар эвилелдери чүү деп көрүп турарлыг? Олардан түңнел харыыны манап болгу дег-дир...

Назы-хары улгаткан-даа болза, "Хоочун коктуг" ди-жир болгай бис. Данил Хаакович бодунуң уран талан-тызын ам-даа кагбаан, улус-чоннуң мурнунда оң ыр-шоору чаңгыланып, омак-хөглүг чурттавышаан хевээр.

Раиса ОНДАР,
РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергини, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы.

Сергей ПЮРБЮ

ТУЛЧУУШКУНЧЕ

Амыр-чыргал бүргөп шыпкан
Амы-тындан артык Төрзэн чурт.
Хамык оглун дөгөрезин
Кайын-тура кыйгырып туру:
— Эрес-дидим, чалданыш чок,
Эрге-шөлзэ, хосталга дээш
Тулчуушкунче, тулчуушкунче
Тура дүшпейн бурунгаар!

Төрзэн ада, ынак ие
Төрзэн чурттуң кыйгызы-биле
Идегелдиг оолдарыңа
Изиг күзелин чагып туру:
— Арат-чонуң, акы-дунмаң,
Ада-иең чыргалы дээш,
Тулчуушкунче, тулчуушкунче
Тура дүшпейн бурунгаар!

МӨГЕ ООЛДУҢ
АВАЗЫНЫҢ ЙӨРЭЭЛ
СӨЗҮ

Аваангырлар оюнунче мээң оглум
Аътаныпкан санында-ла олут тыппайн,
Ак-ла шайым өргүп чажып, чалбаргылап,
Алаагарын кызыдып-ла дүвүрээр мен.

Мага-боттуң дадыкканы ылап-даа бол,
Майык тайып, даяныптып болур болгай.
Октатсыңза, ойнатсыңза,
хараадааш чоор,
Оюн ындыг, бирде тиилээр, бирде ужар.

Арзылаңны арга-биле апканыңда,
Алдар-аттың амданыңа чаңчыкпайн көр.
Аштырыпкан эжиндиге холуң сунуп,
Авазының чалбарың сен хүндүлөп чор.

Ие кижилер кезээде-ле ындыг боор-дур,
Ийи бодап, оглум шүглүп үнзүн дигеш,
Амыр-менди киришкеш-ле келир болза,
Алдар-ат-даа, шаңналды-даа
чоорул деп баар.

Февраль 23 – Ада-чурт камгалакчыларының хүнү-биле

Саяна МОНГУШ ТУҢ тырттырган чуруктары.

Мөге оолдуг иелерниң сеткилдери
Мөгүдел чок, дүвүрел чок болур болзун.
Эргим төрзэн эрес-омак оолдары
Эзир самын девип ойнап чоруур болзун!

көвей кижилер аразыңа чааскаанзырап,
хөңнүң дойлуп, саргып келзе,
элдепсинме —
сени сактып, куюмналган
мен-дир мен ийин.
чаныңарда хадыңнарның будуун орта
сайлык кушкаш хонувутса,
хоюспайн көр —
чанарымда көрүп аар дээн
мен-дир мен ийин.
хөглүг тректи муңгак хөгжүм
солуй бээрге,
көжегени ажа тыртып, баккылап кел —
хөвөң ышкаш харжыгаштар —
мен-дир мен ийин.
телефонуң доңган ышкаш дидирезе,
дегийт дораан тударынче
далашпайн көр —
долгаптар дээш диттип чадаан
мен-дир мен ийин.

Эрик ДОНГАК.

КУСПАКТАДЫМ

Ада-чурттуң камгалакчы
Авыралдыг оолдарыңа
Байырлалы таварыштыр
Байырымны сөңнөп тур мен.
Угбазы мээң чоргаарлары
Угаан долган эрлер болган.
Угуштапкаш чаагын чыттаар,
Уран шевер дуңмаларым.
Угулза дег чуруп каастаан
Угбаларым чүрзэн чылдып,
Кызыгаар чок ынакшылын
Кыспып чоруур честелерим.
Дуңмаларым душтуктары
Тура халчы, хүндүлээчел.
Оожум, топтуг бүдүш сиңген
Орлан эрес күдээлерим.
Бедик даг дег, хая ышкаш,
Бүзүрелдиг, ооргаланыр.
Авам кады төрзөннери
Аажок ынак даайларым.
Дуңмазы дээш туруп келир
Тутса ызыр, кылза шевер
Чаптап ханмас, идегелдиг
Чоргаарлары акыларым.
Авазы дээш хүндүлөп каар
Арыннары шевергин-даа.
Ажыл кылчы, дузалакчы
Аажок ынак оолдарым.

Эжи мени чаңгыс сөс-биле
Эриг баары, көрүжү-биле
Эргеледип чассыдып каар
Эмин эртир ынак эжим.

Шуптуңарны куспак долдур
Чыыра тудуп, ошкап тур мен.
Шайлап, хөглөп байырлалды
Чаа-ла уткуп, дыштаныңар!!!

Снежана ДАВАА.

АЧАМГА

Амыдырал аадаңын чүктеп шыдаан
Ажыл-ишчи, улус-чонга хүндүткелдиг,
Ачы-буяны кижилерге эгзэртинмес
Ачам меңээ кезээ шагда үлөгер боор.

Кайгамчыктыг алдар-аттыг
сылдыс эвес,
Карман долу төгөриктиг кожай эвес,
Айның адаа чырык черге дириг чорааш,
Анаа бөдүүн чолаачы бооп
ажылдап каан.

Черге чорааш, чорумалды
черле кагбас,
Чеже удаа кижилерге дуза каткаш,
«Четтирдим» деп чаагай
сөстү дыңнаваан дээр ...
Сеткил-хөңнү эмин эрттир биче кижилер.

Чажывыста күжүр авам аарый бээрге,
Сагыш чүрзэ бужурганып өскерилбээн.
Ажы-төлү, өг-бүлөзү дээш бердинипкен
Ачам ышкаш дириг бурган
кайда барыл?

Кажанда-даа кижилерге хөрзэн чайып,
Халып, шурап турганы чок,
топтуг болгаш,
Чораан боду орлан-эрес,
баштак чаңныг,
Чону — чоорган, хөйү — хөйлең
болуп чорду.

«Чежемейниң амыдырал
берге-даа бол,
Черле быжыг, турум бол» деп
чагып чораан.
Аптар-чиптер аваяска хөңнү-ле чок,
Ачамга мен кезээ шагда
чоргаараар мен.

Ангелина ОНДАР.

4. Ажыл сеткилдиг, шынчы болуруңа сени «аамай чүве» деп ажыглаар кижилер

1. Кижилер кандыг-даа болур: аамай, чазыыл чок,
бодун тогдунар, ыядыр човаар сеткили чок. Дөмей-ле
олар сен ышкаш база-ла бурганның төлдери — ынчангаш
оларны өршээп чор.

2. Эки чүвени кылырыңа-даа, сени баактап-ла турар.
Олче сагыш салбайн буянын херзэң уламчы-ла. Буян ак
сеткилден келир болгаш агып чыдар хем ышкаш, төнчү
чок, доктор билбес.

3. Кажан ажыл-хожулдуг, акша-шалыңныг эки
чордунда «эштериң», дайзыннар тыптып келир, сеңээ
шаптыктаарын оралдажыр. Диштериң ызырыпкаш
алдар-ат, акша-төгөрик берип турар ажылыңдан черле
салдынма.

тыптып келир эвеспе. Ону херексеевир, бүдүжүң салба.

5. Хөй чылдар дургузунда кылган үлөң чаңгыс шак дургузунда буурап дүжүп
болур. Муңгаралга алыспа. Хөлүн кошкатпайн, ажылдаарын уламчы-ла.

6. Аас-кежиктиг чуртталга тударыңа сеңээ адааргаар кижилер тыптып келир.
Аас-кежиктен черле салдынма.

7. Эки кылган чүвеңни кижилер эртенінде утуп алыр. Дөмей-ле буян кылырын
соксатпа.

8. Сээң артыңа, мурнуңа багай сөстөр сөглөп чораан кижилер-биле месил-
дешпе. Чиң сөөрткен төвөлөрже ыттар черле ээрер. Төвө көрүп чаңчыкпаан ыттар
база турар.

9. Демниг тейле, а чааскаан шүгдүн.

10. Кижилер-биле бодунда бар эки чүүлдерни үлөжип чор. Оларга ол дөмей-ле
эвээш болур. Мегечи сарыг өртемчейниң бүдүжү ындыг. Ону утпа!

Владимир ООРЖАК белеткээн.

Чогаал арны

ТЫВА ДЫЛДА БИР ДУГААР ШҮЛҮКТЭЭН РОМАН

• Эдуард МИЖИТ

АМЫДЫРАЛ, АМЫДЫРАЛ...

Шүлүктээн роман

(Уланчызы. Эгези №№ 1,2,6,8, 10 "Шында")

Күдөк-даа аткан даңдан кежээге дээр
Хүн эрткенин эскербейн-даа чоруп турда,
Айдың баштай чалгаа чазар аайын тыппайн,
Аржааннаан-даа, ол-бо хөлге дыштанган-даа.
Чыргал-дыштыг чоруп турар үезинде
Шырактарның, «кадырларның» төлдери боор,
Ховар-ла куш кыры-биле ужуп эртер
Кончуг өөрү улам көвей апар чыткан...

Делегейге кажанда-даа туруп көрбээн
Дерзии кара үзелдерлиг күчү-күштү
Ханнын-чинниг дайын-чаага баскан чоннуң
Кайгамчыктыг чурту буурап, тараан болгай.
Улуг-улуг бүдүрүлгө черлерин-даа
Удаа-дараа холтак холдар хуужудупкан,
Хамык чоннуң бүдүрүп каан байлактары
Каш-ла кижиги өңүзү бооп хуула берген.

Бөгүн-даарта чиир чеми үстүп калган
Бөдүүн улус амыдыраар аргазын тып,
Бар шаа-биле шимченирин кызып турда,
Бажын кыргaan рзектирлер көстүп келген.
Хүнүнде-ле байый берген олигарх-даа,
Күжүн дөгээр үлтекти-даа – нояннар ол.

Амдыларның ажы-төлү келзе-келзе,
«Алдын» дижир аныктар апарганнар...

Санап четпес сая-сая долларлыг бооп,
Шак-ла ынчаар баяан улус Тывада чок.
Ынчалза-даа чоннуң байлаан холга кириген
Блат чоктар аравыста бар-ла болгай.
«Оларларның ажы-төлү шуптузу-ла
Оңчок багай» дивейн тур мен – кижизии бар,
Ынчалза-даа көстүп турда, «чок» дивес мен,
Ындыгларның өңүзү болуп Айдың кирген.

Чайынналган чычааннарга саадай каапкаш,
Чагытайлап, Тере-Хөлдеп, Уургайлыглап,
Шивилиглеп, Кара-Хөлдеп, Сүт-Хөл үнүп,
Шиштээн эъттеп, эштип, хөглөп шаг-ла болган.

Чамдыктарның «чараш» дижир чуртталгазы
Шак-ла ынчаар аадып, чайгап, өпейлээрге,
Билигмааны уттуп алгаш, халып тургаш,
Миннип кээрге, элдеп-эзин чүве болган...

Узун эвес, тодуг өскөн боткур сынныг
Уруг-биле Айдыңывыс куспакташкан,
Бажы эртип, дескинчектээн хой-даа ышкаш,
Байырымны медээжок-ла чоруп турган.
Менээрениг, дүлгээзинниг дүнелерде
Белден куду бүгү чүве болуп каапкан.
Дүш-дүл төнгөн. Оттуп келген. Бажын туткан.
«Дүвүрзэн бот, дүктөйген баш!» дижир болгай...

ДӨРТКҮ ЭГЕ

«Чуртталгада чүү-даа болур чүве» дижик.
Шугумнап каан шыыг эвес, ындыг ыйнаан.
Кижилерниң хөй-ле кезии эндег кылып,
Хире-хире чандыр басып чоруур боор-дур.
Бодамчалыг, силен эвес улус безин
Боду билбейн, хынамча чок эде каапкан
Чаңгыс борбак сөзү-биле кижилерниң
Сагыш-хөңнүн хомудадып алган боор-дур.

Бузут, бачыт, кем-херек-даа колдуунда-ла
Будалышкын, частырыгның түңнели боор.
Үндезини кара болган сагыштыңдан
Үлгедирлер бар-даа болза, санныг боор-дур.
Харын чүгле «Чүден артык арыг шыныг,
Кажанда-даа часпас мен» деп санаар улус
Алдаг кылгаш, миннип чоруур кижээ көөрдө,
Айыылдыг-даа, коргунчуг-даа болгулаар-дыр.

Ийе харын, боттуң шынын кижилерге
Идээледир сыгаайн-даа, уунда-ла
Чаагай чырык, чөптүг, топтуг бүдүштүүндөн
Часпайн чоруур улус база чоргулаар-дыр.
Ынчалза-даа, чүге-ле ийик, ындыгларның
Ыдык бедик үлегери эскет чок боор,
Колдуунда-ла арга-эзим, тайга-сында
Кокпа орук орта билбес аалчылар бис.

«Аас-кежик, шынын чорук, чыргал оруун
Айтып тур мен! Мээң соом-биле!» – суг дептерге,
Кижиги туржук, улуг-улуг чоннар безин
Киискидир хувискаалчып, чазар боор-дур...
Делегейде шуптувустуң угаан-чүрээ
Дески бедик, арыг, шынын турган болза,

Будда башкы, Иисус-даа дуза кадып
Будун черге чүге басып чедип кээр деп?!
«Будда, Аллах, Иисустуң төлү мен!» деп,
Мурнунга ол ыдык аттар тудуп алгаш,
Боттарын-на чондан өрү көрдүнүксээр,
Болбас тенек улус барын билген боор оң...
Ылап-ла шын чүдүлгелиг ховар улус
Ынай чаштар сеткили дег, кем чок боор-дур,
«Чүдүлгелиг, бедик бис!» деп мактанарлар
Чүү адам дирткенден-даа дора боор-дур...

Ам база-ла бодамдарым эмдик мал дег,
Аадамнап, ужуп үнер чыгай берди.
Өртемчейниң алыс шынын, мегезин-даа
Өттүр билер кижиги эвес, доктаап көрейн.
Айттың дынын тыртып алгаш, ээй соккаш,
Аал-оран кайы сен дээш, халдып бадайн,
Частырың ам чаа-ла билген Айдыңывыс
Сагыш-хөңнү канчап барган чору ирги?..

«Буруузунуп, кемзингени та чүү хире?!
Мунгаралга түредир-ле мундурупкан,
Чазың эдип аарын бодап чор боор» – деп-ле,
Сагыш човап халдып келдим... Хупурай бер!
Улаарааштың хензиг када отту хонгаш,
Уйгу-дүшче улай шымып кирген-даа дег,
Алдын-кыстың (амды кыстың ады ындыг)
Айында-ла амыр-хөглүг чоруп тур-ла...

Алдын-кыс-даа чүзүн-бүрүн аажы-чаңыг,
Анаа эвес уруг боорда, Айдыңдан ол
Ийи-үш хар улуг болгаш, чоокку өйде
Институтту доозуп алгаш, келген болган.
Холда диплом, шалың хөй эки ажал,
Хоомай эвес япон чычаан – бүгү чүктен
Хандыртанган Алдын-кыска Айдыңывыс
Капсырылга, немелде бооп тааржы берген.

Хөөрештиг, чазык боорда, арны-бажы
Көрүштүг-даа Айдың ындыг – кыстар ону
Холуп, далдаар хире эвес кижиги болгай,
Холу быжыг уруг ону кайын салыр?!
Кыска чай-даа адакталып турар өйде
Кыстың өөнге күдээ болуп киргени-даа
Ала-чайгаар болу берген. Салымының
Аккан уну өске угже дыйлаш диген...

Алырын-даа, албазын-даа боду билер
Алдын-кыстың ачазы-даа дарга кижиги.
Аныяанда комсомолга «молдургалааш»,
Амданын ап, даргалаксаар болу берген.
Улуг-биче дүжүлгөде саадап оор
Улус-биле талалажып билер болгаш,
Олут элзээн «мерзелери» солчурга-даа,
Оралакчы сайыт чедир депшээн кижиги.

(Уланчылыг)

(Уланчызы. Эгези № 12 "Шында")

Кызып ажилдап тургаш, Анай-Хаак
Терге садып алгаш, тергезин мунуп
алгаш Хемчик-оол-биле мотолуг хал-
чып турганын сактыр. Чанындан эрткен
оолдар кыстың чаражын кайгап, дозуп,
соондан дыка үр көрүп тургулаар. Уруг
оларны-даа херекке албас, чүрээнде
чүгле чаңгыс «чажыды, идегели» чашкы
шааның ынакшылы Хемчик-оолду бо-
дап, сактып, черле ужуражы бээринге
идегеп чоруур. Ажилдаан чери ажилын
соксадыптарга, хоорайның бир эмнел-
зинге хонуп ажилдаар аштаккы кылдыр
кирип алган. Ол салбырның эргелекчизи
Дозураш Мөңгеевич деп аныак эмчи,
Хемчик-оолдун эң чоок эжи деп уруг каяа
билирил аан.

Бир катап салбырның ажилдакчыла-
рының хуралы болган. Хурал үезинде
Дозураш Мөңгеевич хенертен Анай-Хаак-
ты көрүпкеш аймаараксай хона берген.
Көрүп көрбээни хөлчок чараш дозур кара
карактарлыг, сыртылааштыг, кырлаң
думчуктуг уругну дүктүг кара кибиктери
эмчи бөртке улам хевир кирип турар.
Чээрби беш харлыг, тырың, дыдыраш
кара баштыг, шевеги арынның, делгем
херектиг бот эмчиге кандыг кыстар ка-
ракка көзүлбээн дээр, бо уругнуң топтук
бүдүштүү, арыг-силини ылгалып турар.

Бир катап уруг чанындан эртип чыдыр-
да, өрзэлинче кирип алгаш:

– Силерни кым дээрли, дунмам? Мын-
да чаа ажилдай бердире бе?

– Мени Анай-Хаак дээр, эмчи. Чоокта
чаа ажилдай бердим.

– Медсестра силер бе?

– Санитарка.

– Школа дооскаш улаштыр өөренип
кирбедире бе?

– Чок, Дозураш Мөңгеевич. Чаңгыс
авам ажилдап турар. Акшага чедиммезим-
не шын ийн.

– Барып ажилдаңар че, дунмам. Херек
апарзыңарза кыйгырттыр мен – дээш,
уруг үне бээрге, чойган дег дурт сынынын,
чоон чодаларының ак халатка аянынын
көрүп чыдып калгаш, боданып орган.
«Күжүрнү, бүдүштүг кыс болгу дег, бичии

ажылдан немей көөр болган-дыр, эки
акшадан ажилдааш дужаап кирип алыр
кылдыр» – деп боданган.

Уруг неделя ишти ажилдап чорда,
даргазы кыйгырткан:

– Экиивеңер, Дозураш Мөңгеевич!

– Экии, дунмам. Мени анаа Мөңгеевич
деп болур сен. Сеңзэ немелде ажил
сүмелеп тур мен. Дүнеки элчегден
аңгыда, мээң бо кабинетимни база аш-
таар сен. Ында база элзээн акша немежи-
п чыдар. Чөпшээрэжи сен бе?

Уруг өөрзенинден арны изиңейнип,
харылаан:

– Ажырбас, ажилдаар мен, Дозураш
Мөңгеевич, четтирдим!

– Өг-бүлелиг силер бе, азы «кижилег»?

– Чок, эмчи. Чоруп болур бе? – деп
эпчоксунуп айтыргаш, чорупкан. Дозураш
Мөңгеевич боданып-ла турган...

Адыр!... Адыр! Мындыг бүдүштүг ча-
раш кыска эртем чедип алырыңа дуза-
лажыр болза эки боор. Дузалаптар улузу
чок... Уйгузу келбестээн.

...Томск хоорайге ажилдап чорупкаш,
Анай-Хаакты эмчи черинче кирип алгаш,
доостуруп алгаш, кады чурттай-даа берзе
чүл? Мээң күзеп чораан күзелим, мурну-
мда аас-кежик болуп таваржып келгенде...
Эчизинге чедер...

Эмчиниң оңзурак, баштак чаңы база
бар. Уругларны бо-ла куспактагылай бер-
ген тургулаар.

Эртенинде Анай-Хаак эмчиниң өрзө-
лин чуп турда, эмчизи ээй тырткаш кус-
пактааш, эриннеринче ошкап чыдырда,
уруг хорадай хона бергеш, эмчизиниң
чаагынче чаа-ла дажаан.

Эмчизи аңгадай бергеш:

– Буруулуг болдум, дунмам – диген.

– Мени кандыг кижиги деп бодап тур
силер? Кижиги куду көрбөңөр! – дээш,
үне халааш маңап чорупкан. Эмчизи
соондан халааш, пат боорда чугаалап
чорааш, уругну дедир эккелген. Ол ол-
чаан эмчиниң ылчың чаңы читкен, уругну

хүндүлээри дам барган. Ооң караанга
өске уруглар көзүлбөс, чүгле Анай-Хаак!!!

Тун дег ак диштерлиг чараш хү-
лүмзүрүү кыстарның чүрзэн хөлзедиптер,
боксер, ховар чараш оол Хемчик-оол
дээди эртемни кызыл диплом-биле
доозуп, диплом ажылын камгалап ал-
ганы чуруктары: Третьяковскийниң,
Айвазовскийниң, Петровтун, Надежда
Рушеваның, С. Ланзының, И. Салчактын
чуруктары делгелгеге салыры-биле ап
алгаш ынак Тывазынче, ынак хоорайы
Кызылынга чедип келген. Хемчик-оол-би-
ле кады өөренип дооскан чаңгыскурсчузу
Белекмаа база чедип келген. Уруг Хем-
чик-оолга шын сеткили-биле ынакшаан.
Ынакшылын илередирге-даа, оол орта
хары-даа берип шыдапас. Беш чыл
кады эдержип, өөренип дооскан кыс
эжин хүндүлээш байыр, чыскаал, кежээки
хөлгөшкүннерге кады барып, уругнуң
сеткилин хомудатпазын бодаар. Ооң бо-
далында чүгле «ынак дунмазын» канчап
тып алыры. Хоорайга келгеш Анай-Хаак-
ты дилээш туруп берген.

Көрүшпээниңден бээр дөрт-беш чыл-
дар эрткен, та канчаар өскөрүлүп калган.
Чурттап орган оран-савазында өске улус-
тар чурттап оор болган.

Боданып чорааш Белекмаага таваржы
бергеш хөөрежи чорда, уруг дорту-биле
айтырган:

– Бис Москвага өөренип тургаш шору
харылзажып турдус чоп. Ам бо чур-
тувуста келгеш канчап бардыксы? Авам-
га-даа чугааладым, «кижилег» мен деп.

– Күжүр Белек?! Оода аваңга чүге
чугаалай берген сен? Чогум бистиң
аравыста ынакшылга чедир харылзаа
турган бе? Найырал турбас боор бе. Мээң
чүрзэм манап чоруур ээлиг.

– Мен сеңзэ ынак мен. Меңзэ иде-
гелди бердиң чоп. Мен чүгле сээң-биле
чурттаар мен, өске кым-даа херек чок!
«Манап чоруур ээлиг» деп чүвең меге,
Хемчик, мени хилинчектевейн көр – деп,

Белекмаа чугаалаан.

– Сен эки уруг сен. Көөр сен, сеңзэ
ынак оолдар демей тыттып кээр, аас-ке-
жиктиг болур сен, Белек. Че, хем кыдын-
че агаарлаалам – дээш, машиназыңа
олуртуп алгаш чорупкан. Белекмааның
сыгыр карактарындан чаштар төктүр
чыгы, чуруп каан ышкаш шевеги эрин-
нери чөлбөңейнип чораан.

Дозураш Мөңгеевич эмчи буруузун
миннип, ажы-биле чугаалажыр дээш,
Анай-Хаакты хем кыдынче чалаан.
Машиналыг ап аар мен дээрге уруг ына-
вайн, агаарлап чорааш чеде бээр мен
дээн. Уругнуң чүрзэ эндевээн. Хемче
чоокшулап чорда, чанындан аныктар
машиназы-биле халдып эртип чыдырда,
иштинде Хемчик-оолду танып каапкаш,
арны изиш дээш, чүрзэ ушта халый бер
чаккан. Аныктарның машиназы хем кы-
дынга турупса-ла, бир уруг база үнүп
келген. Таныштыг... деп бодаарга-даа
чүрзэ «маңа-маңа» деп ыдалап чораан.
Карак-кулак чок кончуг дүрген маннап
четкеш, Белекмааже хая көрнүп алгаш
турган Хемчик-оолдун артындан келгеш,
белинден дыңзыдыр куспактаныпкаш,
салдынмай бажын үзүп алгаш, ыглап
бадырыпкан. Карак чажы сугтур чаъс дег
бадып турган. Үрде манаан ынакшылдың
ажыг карак чажы! Аа богда! Ынча чылдар
иштинде та чеже төгүлген ажыг суг чүве.

Хемчик-оол хенертен артындан кижиги
дыңзыдыр куспактаныптарга, чүрзэ
шапкылааны сога бээрге, билип каапкан:
Анай-Хаактын изиг тыныжы. Оон өске
кым-даа ындыг күштүг куспактанмас!
Уругнуң холдарын аяар адыргаш, холда-
рынга дыңзыг тудуп алгаш, эглип алгаш
арнынче топтап көөрге, Анай-Хаактын
хинчек чок дозур кара чассыг, чаштыг
карактары, хоюг чараш эргим арны бо
турган.

(Уланчылыг).

Ранса ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай.

ЫНАКШЫЛДЫ КАМНААН БОЛЗА

• Чечен чогаал

Чагаалар аразындан

Кижиге чол деп чүве база турар. Чолдуг кижиге өскөлөргө экини кылып, ак сеткилдиги-биле дузалап, кылып берги дег ажилды деткип чоруур кижиге болур. Ындыгларга Адар бо-ла хамааржыр. Ол борбак далган дег маңнап, чүгүрүп тургаш, чүнү-даа кылып кааптар. Авазының чаңгыс дузалакчызы ол-ла болгай. Ада-иези кадарчы малчыннар болгаш, олар-белчирилг тайга-таңдызын ажыр чайлаглап, күскээр Сарыг-Хаяга турда айыыл-халап келгенин олар кайыын билгир ийик. Оларга ок-боону кым хайырлаар боор. Хол-даяң ирей-кадай-ла болгай. Оглу Адар суурже сизген чүдүрүп чоруй барган.

Караңгы дүн. Даңгаар чер чаа-ла чырып, даш бажы шара шокар көстүр үеде ыттары кажан-даа ынчаар ээрип, туткуланып турганын дыңнавааннар. Ашак, кадай дүвүрөп, тура халышкаш, деңин чырыткаш, кажааже маңнажыпканнар. Кажааны ажыдыптарга, хойлары кижиге баскы дег үнүп эгелээн. Кажааның кырында агаар үнөр ойбакче бир-ле амытаннар кире берген. Көстүк деп молдурга дег ыды ол ойбакче кире халаан. Кажаа иштинде улуг тулчуушкун эгелээн. Алгы-кышкы, дааш дээрке чүгө кизирээр-ле. Хойларның соондан ийи кокай шимеш диген. Үш ыт оларның соонда-ла барган, ырап чорупкан. Кажаа иштинде кире бээр, ийи хой тепкиленип чыткан. Ында бир-ле чүве шөйлү берген чыткан, көөрге, боскун одура ызырып каан өлүг бөрү болган. Ол-ла болгай айыыл-халап деп чүве. «Сереңгиде чырык чок, серемчиде хора чок» дижири ышкыжыгай.

Ашак өртеп каан аядынга баарга, үзе соп алгаш чоруй барган болган. Харын-даа дужактыг аът ыраваан, мунуп алгаш, хоюн сүрүп, бөлүп кажаалап алганнар. А инектери өске кажаада болганы чаяан болган. Ынчалдыр, ийи даванның араатан эвес, дөрт даванның кокайларның аш болгаш, диленип чорааны ол.

ЫРАКТА ДӨРТ СЫЛДЫС

(Чечен чугаа)

Адар дуңмазы Барың-биле кады машина долдур сизген чүдүрүп алгаш келген. Адар сизгенин дүжүрүп каапкаш, кажаа иштинге балыгланган хойларны эмнеп, шарып эгелээн. «Ыттар дүвүредип кээр-ге, четтикпээни ол-дур, кокайлар боор. Олчалыг болган-дыр бис, бо кокайның кезин сойгаш, садыпкаш, акша-төгерики дуңмамга бээр мен» — деп, ол чугааланган. Авазы Хеймерек деткип, ойбакты эде кылырын сүмелээн. «Ында чүү боор» — дээш, Адар хоолай ышкаш үтчүгешти кылып каан. «Чолу чолдуг огулмуну, ам чемненип алгаш, ыяштан эккеп каап көр» деп, авазы чугаалаан.

Кежээ дүжүп эгелээн. Даң адарга эрте оттуруарын Барың дилээн. Ол хүнзедир авазыңа дузалажып, алгылар идээлеп, ааржы чадып, куруттар кылып, дүктү аргырынга белен кылдыр ээргийше кадып тура, дүрүглөр кылып хүнзээн.

Көдээ аалдың кызы Иркутскиже документизин дужаапкаш, экзаменненип эки дужаагаш, институтка өөренирин чедип алган. Ол хоорайда бир херээжен кижиге таныжып алгаш, чурттаар квартираны тып алган. Баргаш, ажилдаар чер база дугуржуп, тып алган.

Даң чаа-ла адып олурда, авазы Барыңны оттурупкан. Хөнекте шай белен, артында-ла сүттүг. Боова, боорзак, быштак, эът-даа бар.

Адар дуңмазын автобуска олуртупкаш, үдеп каан. «Эртежи кижиге эки олчага дужар», мал эмчизи эртемиңни чедип алгаш, хап чанып кел, дуңмам, Анай чааваң-биле уткуп алыр бис» — диген.

Кызылга чедип келгеш, эжи Наташаның

бажыңга баарга, авазы Хөвөңмаа, Наташа-биле уткуп ап, кежээки чөм-биле хүндүлээш, удуур өрээлин айтып берген-нер. Эрте эрте оттуруарын дилээн.

— Ындыг-дыр. Удуп дыштан, кежээден даң бажы эки чоруктуг болгай.

— Экии төрээнер — деп, Наташаның акызы Күзел чедип келген. Ол институтче кирип алгаш келген, өөрүшкүлүү аажок, карактары чырыткылаңып турар. Арта-ла Иркутскиниң артистер белеткээр салбыры. Эртенинде Хөвөңмаа оглун база Барыңны оттурупкан. Огулга Хөвөңмаа чеже-даа көдээден келген бол, топтуг-томаанның, кижизиг, ажилгыр кыс дээрзин чугаалап, ындыг чараш кысты канчап салыр боор, таныжып алырын сүмелээн. Күзел институтун дооскаш, эки шалыңныг ажилды тып алгаш, өг-бүлөзүн чедер кылдыр хандырып эгелээн.

Кукла дег чараш кысты, бажының дүгү курлак куду бада берген Барыңны ол холдан салбайн, ынакшылын илереткен. Барың аңаа чүрээнден ынак болган.

Барыңның эжи Наташа чаа ажилче кирип алган, коллективи колдуу эр улус. Ол база дээди эртемиң. Наташаның кеттинери арыг-силиг, ыраажы кыс драмтеатрга, хөй-ниити черинге ажилдап эгелээн.

Бир хүн акызы Күзел, Барыңның шай-лалга кудазынче чалаарга, аныак оол эдертип алгаш келген. Ол театрың ажилдакчызы. «Хүрегенниң күжүн көөр, хүрең дайның маңын көөр» дээр болгай. Кудуга арага-дары-даа ишпээнер, ырлажып, танчылап, хөглөп бергеннер. Даң чедир атпаан, ыракта дөрт сылдыс чивеңейнип турарын эскерип көрүп турганнар. Ол дөрт кижиниң аас-кежиин, ажы-төлдүг болурун күзеп турары ол.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң
кежигүнү, күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тал суур.

КЫРГАН-АЧАМ ЧУРТУ

Кижиге бүрүзү үнгөн дөстүг, чажындан ойнап өскөн булуңнуг. Улгаткан тудум төрөөн чериниң сактып, барыксап чоруур сен. Ол сени бодунче тыртып чоруур. Ынчанмай канчаар, сээң аас-кежиктиг чаш чылдарың аңаа эрткен болгаш, аңаа чедер эки чер чок ышкаш сагындырар. Меңээ ыңдыг чер оорденниг Би-Хемниң Тарла сууру.

Төрөөн суурумнуг турар чериниң чаражын кайгап хан-мас мен. Чылдың кайы-даа үезинде онза көстүр. Бойдус килеңнеп хадып, чаап, улуг харын дүжүрүп-даа турда, кижиге хөңнү калбас. Буурул Саянның иштиги хойнунда эргеленген, күчүлүг Улуг-Хемниң кол адыры шапкын Би-Хемге өпейлеткен болгаш оң ады-биле адаттыг-кан Би-Хем кожуун маадыларга база ол черни чуртсуна берген өске-даа төрөл-бөлүк улустарга база-ла ыңдыг. Маадыларның ук-төөгүзү Саян сыннары-биле тудуш холбаалыг. Оларның кайы шагдан бээр Саянның арты, иштинче көжүп чурттап чорааны саазын, дептерде бижиттинген төөгү материал-

дарындан билдинип турар. Шаг шаанда тываларның Саян сынындан ыңайлааш, Иртыш, Обь хемнерин баштарынга, Ортаа Сибириниң арга-эзим-неринге чурттап турганы төөгү материалдарында демдеглеттинген. Ооң бир херечизинге амгы Новосибирск областы хамаарыштырып болур. Ооң бир районун амга чедир Кара-Суг району деп адап турар. Черле бо областа тыва аттарлыг черлер арбын. Саян сынның арты талазыңа маадылар чурттап турганының дугайында документтерде каш-даа удаа бижээн. Амгы Красноярскиниң, Томскиниң, Иркутскиниң архив черлеринде ыңдыг материалдар хөй. Бо удаада Саянның мурнуу талазында чурттап турар деп бижээнден алырга, калга — моол Алтын-Хааннар кулу бооп чораан маадыларны чуртунче дедир ойладып келген. Би-Хем кожуунун девискээри шаандазынга бодаарга, амгы үеде хөлчөк ишкээрлеп кызырылган. XVIII вектиң ортан үезинде Ус-Аксынга чүгө тывалар чурттап чораан. Ус

унунда Эжим суур турган. Ам ону Иджим деп адаар. Оон база-ла дыка ырак эвесте Ара-Даг деп чурттакчылыг чер турган. Ону амгы үеде Арадан деп адап турар. Ол черлерде аң-мең, кат-чимис, тоорук эм ояттар хөйү-биле үнгөн, келген кижилерни кайгадыр, кайгамчык балыктыг чер турган. Мээң кырган-авам Тарла суурга маады уткуп чурттап чораан. Ол 1960 чылда 90 харлыында чок болган. Кырган-авам Кара-Кадай Хериковна база кырган-ачам Суш чурттуг Чолдак-оол Биин-оолович Маады өг-бүлө туткаш, мал-маган азырап турганнар. Кырган-авамның ада-иези Би-Хем иштинде Кара-Суурнуң Дүктөктиг ховуже көжүп кирип, Азөөтке турумчуп, мал-маган тудуп чурттап чорааннар. Авам бичии тургаш, Анна Манчинова Дамчай-биле Азөөтке ойнап өзүп келген. Оларның авалары төрөл турган. Кырган-авам, кырган-ачам үш ажы-төлдүг болганнар. Улуг оглу Конгуртаа, ийигизи Доспан, хеймер чаңгыс уруу, мээң авам — Севилбаа Маады. Дайын үезинде кырган-авам, кырган-ачам Кызыл Шеригге дузалап, хойларын чорудуп турган. Тарла суурга Кызылдан артистер кээп, ажык шөлгө концерт көргүзүп, талантылыг аныктар шилип турган. Авам биле Шивит угбамны шилип алганнар. Кажан чоруур деп турда, кырган-авам: «Хеймер чаңгыс уруумну чорутпас мен» — дээш, чыышкын аразыңа чажырып каан. Шивит убама: «Чааскаан чорбас мен» — дээш, чыдып калган. Авам Доспан дээр оглун өөредип чорудупкан. Ол үеде үндүрүг чыыр ажилга Доспан дайым ажилдап турган. Конгуртаа дайым бай орус омак-

тыг улуска хөлечиктеп, орус дылды дыка эки билер турган.

Даайларым мөгө-шыырак, дурт-сыны узун. Чер ажил-агыйыңа, колхоз тургустунуушкунунга идепкейлиг кирип чорааннар. Улуг даайым тос ажы-төлдүг. Тарла суурга чурттап турган. Ооң соонда Туранда «Кызыл тараачын» колхозка малчыннап турган. Кудук дээр бичии суурга ажилдап-чурттап, ажы-төлүн өстүрүп алган. Уруглары 7 кижиге турган, 5 кижиге бистиң аравыста чок, арткан 2 бичиилери Олег, Римма кырган-ачам чурту — Суш суурда арат ажил-агыйлыг чурттап чоруур. Даайларым 40 чылдарда бадылашпаан болгаш, уруглары дегере авазының фамилиязында, шупту байкаралар болган. Бичии даайымның ажы-төлү шупту Сүрен фамилиялыг. Шынында шупту маадылар болуп турган. Авам сөөлүндө өгленген болгаш, бадыланчып алган. Ачам фамилиязы Ховалыг. Ынчангаш бис ховалыглар бис. Бичии даайымның ажы-төлү 11 кижиге. Авам Севилбаа Маады дайын үезинде ополчен шеринге турган. Тылдың киржикчизи, Тиелегениң 50 чылының юбилейлиг медальдың эдилекчизи. Ол 5 ажы-төлдүг. Улуу Любовь Сюрюн-ооловна Шагаан-Арыг, Туран, Торгалыг, Суш школарыга 35 чыл дургузунда сан эртеми башкылаан.

Бир уруу Галина Сюрюн-ооловна Тываның харылзаа албан черинге хөй чылдарда даргазының оралакчызы, улуг экономист болуп ажилдап турган. «Мастер связи» деп аттың эдилекчизи. Ам хүндүлүг дыштанылгада.

Любовь СУНДУЙ-ООЛ.
Би-Хем кожуун.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
В.А. ПЕТРОВ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: А.А. Лагбы — 2-17-94
Чагаалар килдизи: Ч.Н. Мачык

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээ. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшлейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгы дээр авторлар боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнөр (среда, суббота).

Номерни парлаткаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1161 рубль.

Тел.: 2-01-35

солуннун сайтызы:

//shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 5074 кезек

АКЦИЯ!!!

ТЦ «Виллада»

С 1 по 28 февраля скидка 40%
на второй зимний товар!!!

Наш адрес: г. Кызыл, ул. Каменистая д. 17

тел.: 85 3-265-22-55

*Условия и подробности акции уточняйте у продавцов-консультантов.
Срок проведения акции с 01.02.21г. по 28.02.21г.
ИП Суваймаков Н.Х.
ОГРН 3181790000979